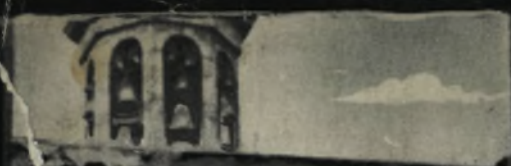

DR. J A A P M E I J E R

*Het
verdwenen
Ghetto*

Dr J. MEIJER
★
HET
VERDWENEN
GHETTO

HET VERDWENEN GHETTO

*Die te Amsterdam vaak zei: „Jeruzalem”
En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met een mijmrende stem:
„Amsterdam. Amsterdam.”*

J. I. de Haan

HET VERDWENEN GHETTO

*Wandelingen
door de
Amsterdamse Jodenbuurt*

DOOR

Dr J. MEIJER

Amsterdam MCMXLVIII

Joachimsthal's Boekhandel, Uitgevers- en Drukkerijbedrijf N.V.

Ter verantwoording

Deze opstellen over de Amsterdamse Jodenhoek werden aanvankelijk in het Nieuw Israëlitisch Weekblad gepubliceerd. Op veler verzoek verschijnen zij thans in boekvorm, in verband waarmee omwerking en uitbreiding hier en daar wenselijk leek.

De actuele foto's werden verzorgd door Boris Kowadlo.

J. M.

Montelbaan

I.

TUSSEN MONTELBAAN EN ZUIDERTOREN

IN welk jaar de eerste Sefardiem naar Amsterdam kwamen is nog steeds niet met zekerheid vast te stellen. In elk geval doet men goed de vroegste periode hunner geschiedenis circa 1590 te laten beginnen. In de hiervolgende hoofdstukken zal uitsluitend aandacht worden besteed aan de buurt, waar zich sedert Joden hebben gevestigd en die zich gedurende drie en halve eeuw heeft ontwikkeld tot de Jodenhoek — wijk van zovele, dierbare als smartelijke herinneringen.

Hoewel men van een gedwongen Ghetto¹⁾ in de technisch-historische zin niet mag spreken, werd het Jodenkwartier van Amsterdam in de volksmond gaarne zo genoemd. En in dit éne bepalende opzicht terecht, dat het in de loop der eeuwen als een vrijwillig gekozen nationaal territorium beschouwd werd, waarin men een brok zelfstandige Joodse cultuur wilde uitleven.

Want al mocht het dan ook niet afgesloten zijn „de facto” — in de praktijk hield men zich bij voorkeur binnen de grenzen ervan. Tot diep in de 19e eeuw „keek men niet verder dan de Blauwbrug”. Kostelijk is in dit verband het verhaal, dat de oude mevrouw Duizend („Tante Et”, geboren omstreeks 1848) mij eens deed. Toen zij in de zestiger jaren met haar moeder bij de Munt wandelde, ontmoetten zij „Rebbe Sjaje”²⁾. „Zo ver en met zo’n klein kind?” informeerde de oude beangstigd.

Waar lag deze Jodenhoek oorspronkelijk?

Omstreeks 1578 (als na de alteratie Amsterdam naar den Prins overgaat) wordt de stad „nog omsloten door de middeleeuwse

¹⁾ Over de afleiding van het woord Ghetto is men het nog altijd niet eens. Zie laatstelijk *Yivo Annual of Jewish Social Science*, 1946, pag. 260 enz.

²⁾ Rebbe Jesaja („Sjaje”) Kleerekoper was een populaire figuur in het Amsterdamse Ghetto, over wie elders in dit boek nog gesproken wordt.

muur en door de gracht, die thans Gelderse kade, Kloveniersburgwal, Binnen Amstel en Singel heet.”³⁾

Na dit jaar wordt Amsterdam vier maal „uitgelegd”: in 1585, 1593, 1612 en 1663.

In 1585 wordt de Lastage (omgeving Oude Schans, dan al door de Montelbaansvesting beschermd) binnen de stad getrokken. In de omgeving hiervan (en *niet* op Uilenburg, Marken en Rapenburg) hebben zich de eerste Sefardiem neergelaten. De Montelbaanstoren wordt met name vermeld in het bekende Emdense verhaal over de komst der eerste Marranen.⁴⁾ Naar de kleinzoon van Uri ha Levi, zou deze door de Portugese Joden zelfs „Aarons toren” genoemd zijn. Bij de straatnamen in de Pui-boeken rond 1600, treft men dan ook aan: Koestraat, Dijkstraat, Keizerstraat, Nieuwe Markt, Jonkerstraat, Boomsloot, etc.⁵⁾

Evenzeer echter (en nog veel frequenter) ontmoet men daar de naam Vloenburg of Vlooienburg, waarmede het gehele complex woningen is bedoeld, dat ingesloten wordt door de Breedestraat, de Schans (nu: Nieuwe Amstelstraat), Binnen Amstel en Zwanenburgwal. De naam heeft niets met vlooiën te maken. Het bedoelde terrein werd bij de uitleg van 1593 opgehoogd tegen overstromingen (-vloeden-vloen; vandaar: vloedenburg, vloenburg, vlooienburg) van de Amstel. Het was ook daar, dus in een grote cirkel rondom het Waterlooplein, dat vele Joden zich metterwoon vestigden. Wij beginnen de wandeling bij de

Montelbaanstoren

en ik lees U allereerst het apokriefe verhaal voor „van Uri, de zoon van Aron ha-Levi, de zoon van Rabbi Mozes Uri Levi, stichter dezer heilige gemeente, die God moge laten bloeien gedurende vele jaren. Amen.”

Het dateert uit 1710, dit „gedenkschrift der komende eeuwen”. Mozes Uri ha-Levi en zijn zoon Aron waren inwoners van Emden. Boven hun deur stond een gevelsteen:

Waarheid en vrede zijn de grondslagen der wereld...

En het geschiedde, dat aldaar in het jaar 1604 twee schepen kwamen

³⁾ Brugmans: *Opkomst en bloei van Amsterdam*, 1944, pag. 93.

⁴⁾ De tekst der beide verhalen, waarin van de komst der Sefardiem sprake is, bij C. Gebhardt: *Die Schriften des Uriel da Costa*, 1922, in de inleiding.

⁵⁾ J. S. da Silva Rosa: *Waar woonden de eerste Portug. Joden in Amsterdam?* V. A. I, 60 b. Van fundamentele betekenis is het voortreffelijke artikel van A. M. Vaz Dias: *Het Amsterdamse Jodenkwartier*, in *Gedenkschrift... Handwerkers Vriendenkring*, 1937.

met vluchtelingen uit Spanje. Een van hen zag in het huis van Uri een geslachte gans en werd bovendien opmerkzaam op de Hebreeuwsche letters „die zij niet lezen konden”.

Zij wisten nu hun herbergier te bewegen de gans van deze man te kopen, hetgeen inderdaad, niet zonder moeite, gelukte. Toen zij nu omzichtig durfden vragen, wie deze man eigenlijk was, antwoordde de niets vermoedende gastheer: hij is een Jood. Zo hadden de Marranen langs een omweg zekerheid verkregen omtrent hun vermoeden. Het contact tussen de vluchtelingen en de rebbe werd de volgende dag gelegd.

In een aparte kamer - afgezonderd van de buitenwereld - werden woorden gefluisterd van Joods herontwaken. Uri toonde een schilderij waarop de stad Amsterdam was geschilderd”. Zonder twijfel de plattegrond van Cornelis Antonisz. Hij wees hierop een toren: „Montelbaanstoren genoemd.” Daar in de buurt bevond zich de

Jonkerstraat,

waarheen ik U inmiddels ben voorgegaan. Althans naar haar resten, die schamel zijn en nauwelijks vindbaar. Daar zou een teken worden gehecht aan één der huizen. Uri zou binnen enkele weken volgen — vergezeld door zijn zoon. Dit geschiedde. Men vond elkander. Uri besneed de mannen - „14 in getal, waaronder 4 kinderen”. Zij „namen een kamer, waarin zij alle dagen met grote aandacht hun gebed verrichtten”.⁶⁾

Aan dit eerste Minjan der Portugese Joden is een dramatisch verhaal verbonden. Het stond onder de reuk van Spaansgezindheid en Katholicisme. Men loerde en loerde.

14 September 1603 — in de avond — Kol Nidre van het jaar 5364 — zou de overval plaats hebben. De Marranen, met hun aangeboren instinct voor het onheil, hadden juist op deze avond wachten uitgezet. In gedachte ziet ge ze kijken achter de hoge ramen der oude huizen.

Thuis — geheel alleen — in Sargenes gehuld — dawwent Uri ha Levi. Nauwelijks tot het aardse teruggekeerd, als de „rakkers” hem gevankelijk wegvoeren, over de straat, waar wij ons bevinden.

In de gevangenis

Zwarts heeft — door een verrassende vondst — de historiciteit van dit verhaal bewezen. Achttien dagen na zijn gevangenneming, kwam zijn zaak voor — op de derde October.

⁶⁾ Zie voor deze episode J. Zwarts. *De eerste Rabbiën en Synagogen van Amsterdam* (Bijdr. Med. Gen. v. J. Wetenschap, IV, 1928).

Men legde hem zijn schochet-functie ten laste. Vermoedde wellicht weinig goeds van dat lange, scherpe mes, dat zo dikwijls in onze historie sneed.

Later werd ook de besnijdenis in het geding gebracht. Moeilijk was het begin der kleine Amsterdamse gemeente, die nog geen halve eeuw later, tot de beroemdsten der diaspora zou behoren.

Door de straten in dit stadsdeel wandelen wij verder, om te belanden in de Keizersstraat, waar ik U op No. 23, het

Trenshuis

wijs. Er was tot in de oorlogsjaren een Joodse fröbelschool. De kinderen zijn vrijwel alle vergast. Iets voelen wij aan van de lange tragische historie der Amsterdamse Joden, die enkele minuten hier vandaan begon. En die zo ontzaglijk wreed eindigde. In latere jaren begon hier de strijd tegen de zending, die vooral actueel werd in de omgeving van de

Nieuwmarkt.

Oude klassieke plaats der Amsterdamse Jodenhandel. Hier stond

Nieuwmarkt

op de jaarlijkse kermis de circustent van Blanus. „Van binnen moet je wezen”.⁷⁾

Sedert 1879 was het reeds een dagmarkt. Onder het burgemeesterschap van Mr. S. Vening Meinesz, heeft men in 1892 getracht haar te doen overplaatsen naar het Waterlooplein, hetgeen inderdaad geschiedde. En aanleiding werd tot een heftige campagne, waarin de Joden een allesoverheersende rol speelden. Een in die dagen gepubliceerd manifest vermeldt $\pm$ 95 pCt. Joodse namen, waarvan menige later een „gulden” klank zou verwerven in de symfonie der Amsterdamse economische verhoudingen.

Grote vergaderingen werden in Plancius gehouden. Onze voorouders waren daarin sterk. De bekende „schutter op klompen” Reens hield gekruide redevoeringen. En met mij, betreurt gij, er niet aanwezig te zijn geweest.

Meijer de Boer — bijgenaamd: „de sterrekoeker” zong een schoon lied, op de wijze van een gedicht, gezongen in een toendertijd opgevoerde revue „De Doofpot”.

*„De gemeenteraad heeft besloten
„Dat je moet naar 't Waterlooplein.
„Zoowel de kleinen als de grooten
„Gedoemd zijn daar te zijn.
„Maar nu vraag ik: Is 't geen schande,
„Te komen aan zijn brood.
„Wat zeg jij, wat zeg jij, wat zeg jij
„Nee wij willen niet
„En wij kunnen niet*

18 Januari 1893 werd het besluit — opnieuw in de gemeenteraad gebracht — met 19 tegen 5 stemmen vernietigd. Einde van een stukje handelshistorie uit het Verdwenen Ghetto.⁸⁾

St. Antoniesbreestraat

Wij wandelen nu verder naar de St. Anthoniesbreestraat. Heel vroeger een deel van de dijk, die aan de Oostzijde van de stad werd aangelegd, en wat haar oorspronkelijke loop betreft werd gevormd, door de huidige Zeedijk, St. Antoniesbreestraat, Jodenbreestraat en Muiderstraat.

De naam ontleent deze straat aan het daaraan gelegen St. Antoniesgasthuis, ongeveer ter plaatse waar zich nu de Lazarussteeg bevindt. Eerst in het begin der 17e eeuw ontstond de naam Breestraat — nog later in de twee ons bekende delen verdeeld.

⁷⁾ „Blanus” werd een uitdrukking der Amsterdamse Joden: „Men kan niet op uiterlijke verschijningsvormen afgaan”.

⁸⁾ Zie *Gedenkboek Mercurius*. 1933, pag. 64 enz.

Als ik het *Kohier der Personeele Quotisatie* mag volgen (uit het jaar 1742) dat ons de namen der hoogstaangeslagenen opnoemt, is het aspect dezer straat in genoemd jaar ons duidelijk.⁹⁾ Wij ontmoeten er de namen der bekende Asjkenazische en Sefardische families.

Ik noem een enkele: Jos. Proops, boekdrukker, „inwonende bij wed. Salom. Proops. N.B. heeft een goed huwelijk gedaan”. Isacq Rokhamora, medicinae doctor.

Veel is er niet meer over. Op het vroegere perceel No. 23, aan Uw rechterhand, dicht bij de Nieuwmarkt, bevond zich een gevelsteen, voorstellende Abraham's offer met het Hebreeuwse opschrift „Akedath Jitschak”. Links vooraan nog enkele fraaie halsgevels.

No. 69

Op No. 69 een zandstenen gevel met doorgaande pilasters. Wilt U voorstellen, dat eens hier de rijkste Amsterdamse Sefardiem hebben gewoond. Isaac Pinto¹⁰⁾ kocht in 1651 voor 30.000 „een huis

⁹⁾ Uitgegeven door Mr. W. F. H. Oldewelt, Amsterdam 1945.

¹⁰⁾ Zie J. S. Wijker: *Isaac de Pinto* (de 18e eeuwse nazaat van de door ons genoemde!), Amsterd. dissertatie 1923, pag. 15.

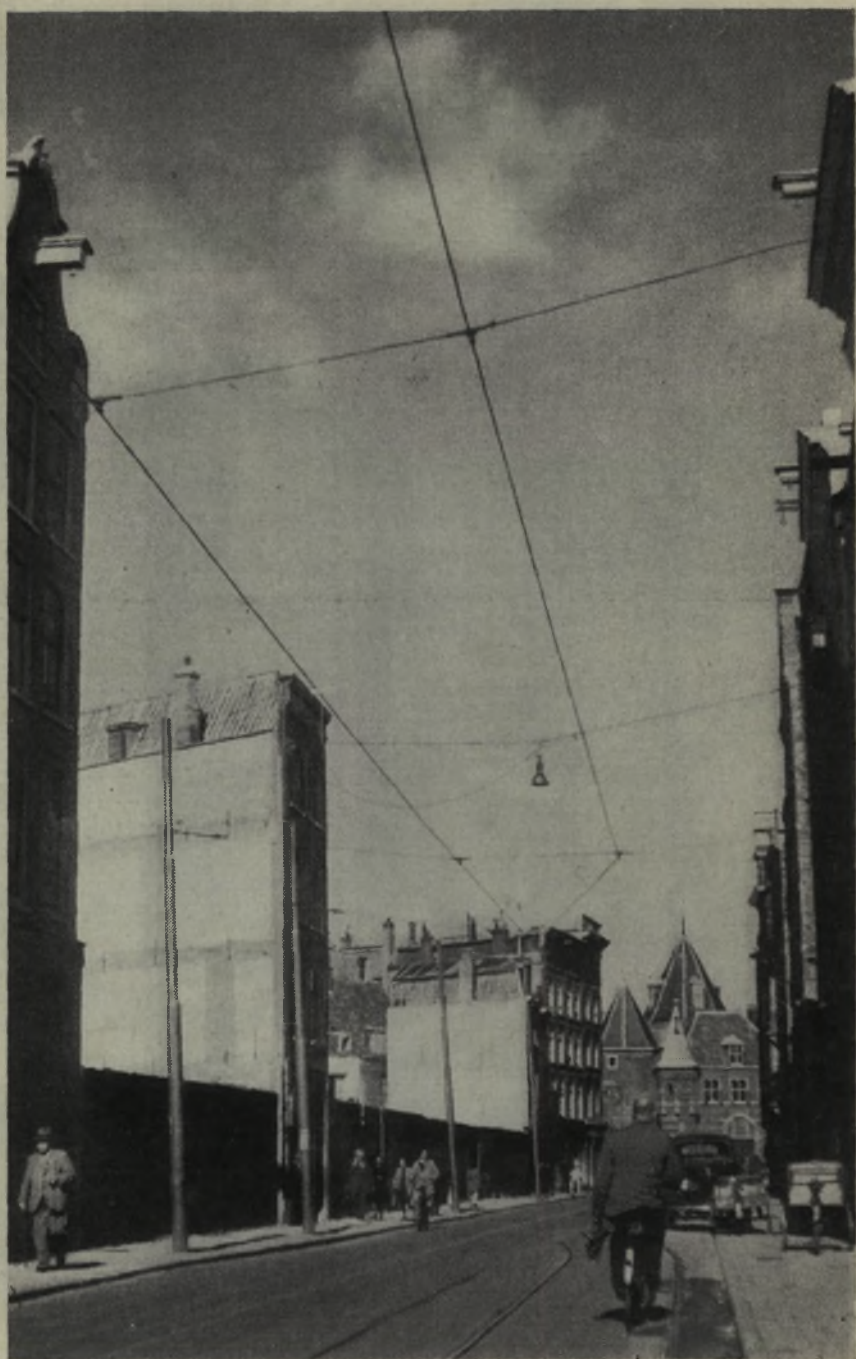
Eens het Hof van de E. Heer de Pinto, naar Romeyn de Hooghe

en thans

(foto Boris Kowadlo)

De vernielde St. Antoniesbreestraat

(foto Boris Kowadlo)

ende erven staende op de Breestraet met een groot packhuys daar achter aen". Legendarisch schoon was dit huis. Joseph Shaw, die het in het begin der 18e eeuw bezocht, vertelt, dat er een kamer is „pav'd with duccatoons or crown-pieces, and these enlaid edge-wise". Later wordt dit verhaal nog eens herhaald, maar dan zijn de goudstukken in zilver veranderd.¹¹⁾

In 1696 werd het bij het aansprekersoproer geplunderd. Uit de „*Historie van den Oproer te Amsterdam voorgevallen*" lees ik U voor hoe de verbitterde aansprekers zich van de Dam begaven „na Sint Antony breestraat, alwaar zij op het huis van den Jooden Heer Pinto, in de wandeling de rijke Jood geheten, met dezelfde razernij als voren aanvielen.

't Was een verbazend werk te aanschouwen, hoe zy als katten tegen de ijzeren traliën opklauterden, de glas-ijzers aan stukken braken, en zo naar binnen geraakten, voorts door de luiken in de kamers vielen, en aldaar aan 't vernielen gingen. Hier vermorzelden zij niet alleen het porcelein en huisraad, dat voor handen stond, maar deze en gene zогten wat hun gading was ter sluik weg te slepen. Pinto en zijn vrouw waren dien dag juist in den Haag...."

Met U wandel ik er even heen. Er is, althans in het linker deel, een zilverfabriekje gevestigd. De Heer van Domburg ontvangt ons en leidt ons rond. Een rest van de houten betimmeringen is hier en daar nog te ontdekken. Een stuk van de kapotte marmeren schoorsteen wijst op vergane glorie. Van de zolderschilderingen (waarvan nog melding gemaakt wordt in de *Voorlopige Lijst der Nederlandse Monumenten*¹²⁾) is geen spoor meer te bekennen. Hier door gangen en langs trappen dwalen, betekent een vreemde gewaarwording. Op het plaatsje zien wij in een hoek de overblijfselen van wat eens een druivenwingerd moet zijn geweest.

Weer op straat. Schuin tegenover ons stond vroeger de smalle Sjoel van Mewaksjei Jousjer, ook wel „Rondeel" genoemd, naar het voormalige lokaal in de Hoogstraat op de plaats van de tegenwoordige Anna Visserschool. Ook was hier in de buurt een bekend feestgebouw „voor bruiloften en partijen": De Ooyevaar, waar het (ik volg een mededeling van Henri Polak) vooral op Poeriem lustig toe ging.¹³⁾ Nu is alles verdwenen en ruïne geworden.

¹¹⁾ Joseph Shaw in *Letters to a nobleman*, London 1709. Berkemeyer in *Le curieux antiquaire* (Leyde, 1729). De Duitser J. P. Willebrandt vermeldt in zijn *Historische Berichte*, dat hij de kamer „die mit Gulden und Duplonen ausgelegt seyn soll", niet heeft gevonden. Zie verder Jacobsen Jensen: *Reizigers*, 1919, no. 100 en *Navorscher* 1861, pag. 356.

¹²⁾ *Aldaar*, pag. 156.

¹³⁾ Zie Justus van Maurik: *Toen ik nog jong was*, Amsterdam z.j. pag. 288. Ook voor de kennis van andere vermakelijkheden in de Jodenbuurt belangrijk.

Naar de sluis

Wij wandelen de straat door tot de „sluis”, of „sjlies”, zoals de oude Joden plachten te zeggen. Tegen de avond ligt de oude Jodenhoek in een huiverende kale weemoedigheid.

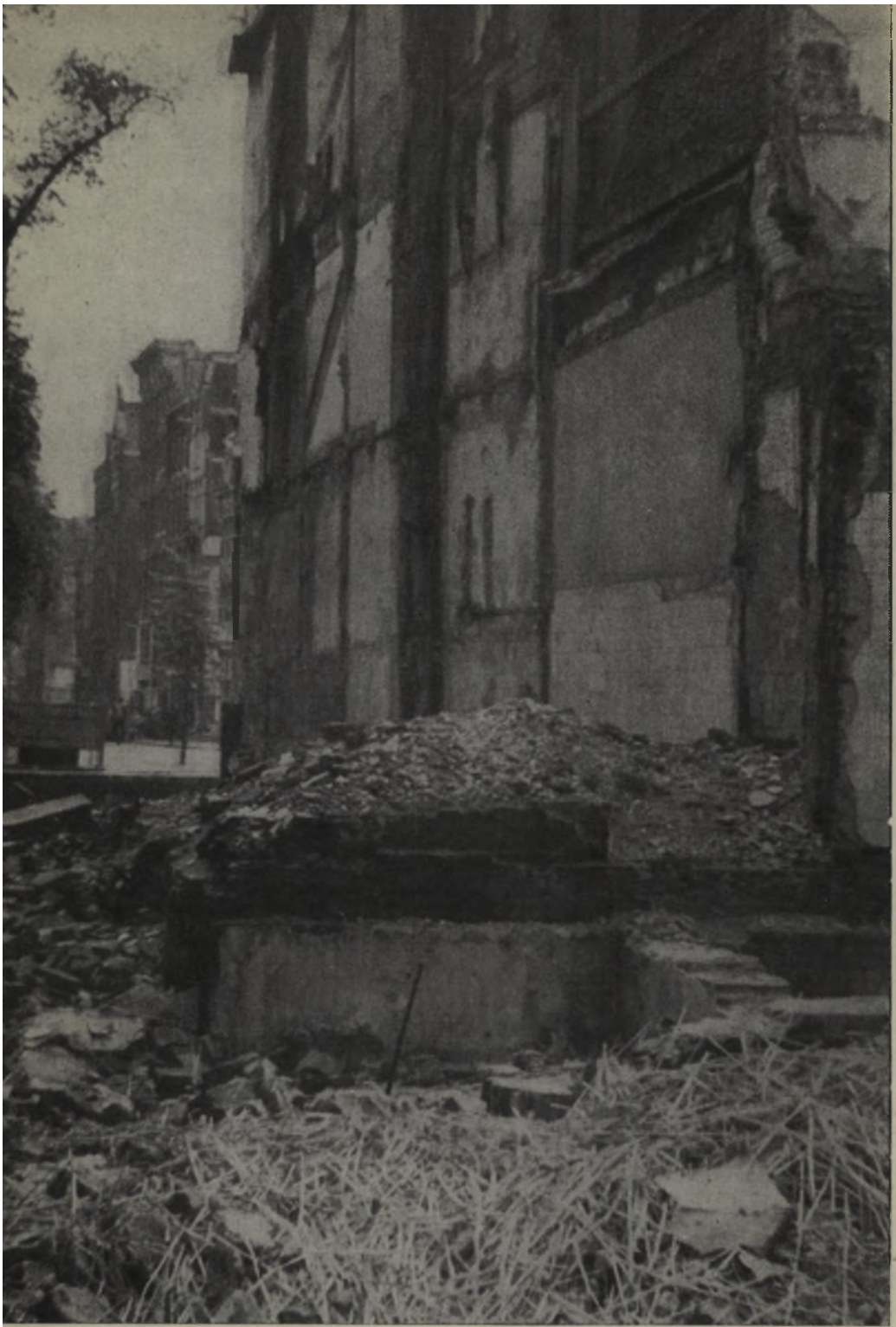
Door de ruïnes van de Jodenbreestraat heen, hoog in de lucht, zien wij nog even de toppen van het geboomte voor de Snoge. Links de Montelbaan, waarbij het welhaast verdwenen Joodse leven een aanvang nam. Rechts de Zwanenburgwal. Onder de brug glijdt een trage praam door het vuile water.

Ik denk aan de woorden van Aart van der Leeuw: „Herinnering is wel met een vogel vergeleken, die het liefst zijn nest bouwt in een oude, krom gebogen boom, maar hier waren de takken zo zwak en vermolmd, dat zij zelfs dit broze nestje van herdenking niet meer torsen konden....”

Zuidertoren

(foto Boris Kowadlo)

*Het Waterlooplein gezien door de verwoeste huizen langs de
Zwanenburgwal* (foto Boris Kowadlo)

II

WATERLOOPLEIN

IK liet U staan op „de Sluis” — wilt U mij nu volgen langs het kleine stukje Zwanenburgwal (door de Joden „Verversgracht” genoemd) naar ’t tegenwoordige Waterloooplein.¹⁾ Ter plaatse waar dit zich bevindt waren vroeger twee grachten, (Houtgracht ²⁾ en Leprozengracht ³⁾, die Amstel en Zwanenburgwal met elkander verbonden. Voor de thans nagenoeg verdwenen Houtkopersdwarsstraat, de zogenaamde Vissteeg ⁴⁾, lag een wipbrug, eens het centrum van de vishandel. ⁵⁾ Eerst in 1894 werden beide grachten gedempt en ontstond het plein, zoals wij het kennen. Wij wandelen langs de oneven kant.

No. 13

Bij De Vries van Buuren om de hoek stond tot 1928 op no. 13 (de huidige straatnummers beginnen met no. 15) een merkwaardig huis. De Hebreeuwse gevelsteen, die op dit perceel prijkte — thans ingemetseld in de St. Luciënsteeg — is door Dr. M. Boas uitvoerig beschreven. ⁶⁾

De inhoud van het fraai-gebeeldhouwde opschrift (= *Ik stel mij de Eeuwige steeds voor ogen*) markeert de religieuze geaardheid van

¹⁾ Bij Raadsbesluit van 19 Dec. 1883 genoemd naar de slag bij Waterloo in 1815. Zie A. M. van Gelder: *Amsterdamsche straatnamen*, 1913 pag. 154.

²⁾ De Houtgracht heette naar de in 1612 aangelegde Joden Houttuinen. Houttuinen waren door de Overheid aangewezen plaatsen, waar de wal als stapelplaats voor hout gebruikt mocht worden. *A.w.* pag. 59. Denk in dit verband ook aan Lange en Korte Houtstraat.

³⁾ De Leprozengracht liep langs het Leprozen- of Lazarushuis, waar de pestlijders verpleegd werden. Daaraan herinnert nog de Lazarussteeg.

⁴⁾ Heette tot 15 Mei 1874 Vlooiënburgersteeg. *A.w.* pag. 55.

⁵⁾ Veel gegevens ontleende ik aan Henri Polak: *Het Amsterdamsche Ghetto* (V.A. I pag. 290 e.v.)

⁶⁾ *De nieuwe Hebreeuwse gevelsteen in de St. Luciënsteeg* in *Jaarboek Amstelodanum XXXV*, 1938 pag. 107-122. Dr. Boas bespreekt in dit kader vele gevelstenen uit de Jodenhoek.

Gevelsteen, vroeger Waterlooplein 13, thans St. Luciënsteeg

de vroegere eigenaars: Abraham en Isaac Pereira die beide huizen in 1656 lieten bouwen. Perceel no. 11 om als suikerraffinadery (toen een belangrijke bedrijfstak der Joden⁷⁾ te dienen; perceel no. 13 als woonhuis voor de laatste.

De herinnering aan hen verplaatst ons naar het midden der 17e eeuw. Isaac Pereira richtte in 1644 een „academie” op, waarvan Menasseh ben Israël de leider werd⁸⁾. Daardoor financieel onafhankelijk kon deze afzien van zijn voorgenomen reis naar Brazilië. Geur en kleur van een breed gebaar straalt op uit vergeelde documenten. Inderdaad, Joden van stijl.

Abraham — als Marraan: Thomas Rodrigues Pereira — geboren in Madrid, had daar succesvol zaken gedaan, doch was tenslotte voor de Inquisitie gevlucht. Via Venetië kwam hij naar Amsterdam en werd er een steunpilaar der jonge gemeente. Aan hem droeg Menasseh het laatste deel van zijn *Thesouro dos Dinim* op.

Later stichtte hij tezamen met Dr. Ephraim Bueno (door Rembrandt geschilderd) de Jesjiba „Tora Or” („Corona de Leij”) waar-

⁷⁾ Zie J. J. Reesse: *De Suikerhandel van Amsterdam* I, 1908, waar ook over deze figuren gesproken wordt. Vgl. over de Pereira's nog J. S. da Silva Rosa: *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam* passim en Cecil Roth: *A Life of Menasseh ben Israël*, 1934 (pag. 102, 116 etc.)

⁸⁾ Vgl. Menasseh's opdracht voor het derde deel van zijn „*Conciliador*” Amsterdam 1650. Zie J. M. Hillesum. *Vereenigingen b. d. Portugeesche en Spaansche Joden te Amsterdam* (*Jaarboek Amstelodamum* I pag. 175.)

van Chagam Aboab, na diens terugkeer uit Brazilië de leider werd. In 1666 werd Abraham een der vurigste aanhangers van de pseudo-messias Sabbatthai Tsewi. Zelfs publiceerde hij in dat jaar een pietistisch boek „*la Certeza del Caminho*” dat nog nimmer in verhand is gebracht met het Sabbatthianisme⁹⁾. In 1675 stimuleerde hij mede tot de bouw der Esnoga. In 1699 stierf hij in hoge ouderdom.

Later was hier een sigarenwerkplaats en een Joodse fröbelschool. In 1874 zag M. M. Kleerkooper, schrijver van het standaardwerk over „*De Boekhandel van Amsterdam*”, er het levenslicht. Een huis met een eeuwenlange Joodse traditie, waarvan ik U nog veel zou willen vertellen. Maar wij moeten verder....

Bij de steeg

In vroegere jaren lag de gracht hier vol schuitjes, half gevuld met zeewater, waarin de vissen rondsprongen, want „de Jidden lustten geen dode vis.”

Om dit nu te bewerken werden er (ik volg het sappige verhaal

⁹⁾ Een ander boek van hem is: *Espejo de la Vanidad del Mundo* (1671). Beide hoogst zeldzame werken in de Livraria Montezinos. Ook A. M. Vaz Dias heeft in het *N.I.W.* van 1928 over de huizen geschreven onder de titel „*In slopers handen*”. Naar ik meen zijn eerste Joods-historische bijdrage. Zie Hirschel: *Bibliographie A. M. Vaz Dias in Bijdragen Joodsche Wetenschap* VI pag. 182 enz.

De Vissteeg omstreeks 1930

van Henri Polak) — dwars op de roeibanken — planken gelegd. De mannen, die daar op stonden, om door wippende bewegingen het water golvende te houden, werden „hobbeljongens” genoemd, of wel „hobbelstudenten”.

Des avonds, als de zware arbeid voltooid was, rustten deze nijvere burgers uit, in het caf  tje, op de hoek van de steeg. Bij „Oomie Roet”. Eigenaar van een stalhouderij en specialist in „lewajes” — zowel als „gassenes”.

„Oomie” las dan zijn „studenten” de krant voor. En onze beginnende Joden spraken derhalve van de „hobbelacademie.”

Mazzal Dogiem

Reeds in de 18e eeuw bestond er te Amsterdam een Joods Vissersgilde, waarvan J. Zwarts de organisatie jaren geleden heeft beschreven^{9a}). De leden er van, waren in twee groepen verdeeld: vaarders en verkopers.

De vaarders gingen met vletten het IJ op, om de vis in te kopen van de Zuiderzeevloot. Zij voeren daarna met hun lading naar de „Jooden Groenmarkt” — hier ter plaatse — op dit plein. Waar zy door de „ordinaire verkopers” aan de man werd gebracht. Tegen de avond werden door de „gedeputeerde Directeuren” de gezamenlijke winsten in gelijke porties verdeeld.

Deze typen hebben wij allen nog enigermate gekend. Met hun zeer speciale terminologie en geraffineerde handelstechniek. „Bij mijn kop’s gezond” zo zei de koopman. En om de boze geesten reeds van te voren te bezweren, had hij zich voorzien van een pijpekop en deze verborgen onder de pet op zijn hoofd.

Nog herinneren vele namen van onze gestorvenen, aan hun activiteit hier ter plaatse: Zeehandelaar, Baars, Kuijt, Snoek, Zalm, Goudvis, Mossel, Lever, Schellevis, Stokvis, Waiszvis (!), Grom (= visschoonmaker), Visraper, Viskoper.

Uriel da Costa

Hier ook — aan de „Vloomburgh Steegh” — de plaats kan ik niet vaststellen — woonde omstreeks 1630 Uriel da Costa alias Adam Romez¹⁰). Zijn naam — een hoofdstuk uit de wereldgeschiedenis. Zijn leven — een exempel van menselijke ellende. Tussen de herinnering aan het geheim beleden Christendom en de te moeilijke heroriëntatie op de vaste traditie zijner vaders, werd hij een prooi der gespletenheid. Hier heeft hij gezworven langs de vale gevelrij. De tragische weg gezocht naar de oude Snoge.

^{9a}) Zwarts: *Hoofdstukken*, 1929, pag. 247 enz.

¹⁰) Zie A. M. Vaz Dias’ (in nauwe samenwerking met Hirschel tot stand gekomen) *Uriel da Costa*, 1936, pag. 21.

Exterieur der voormalige Esnoga aan het Waterlooplein, naar een kopergravure van Pieter Persoy

De eerste openbare Synagoge

Want (en we gaan slechts enkele stappen voorwaarts) op dit plein (zie de foto) stond de eerste *openbare* synagoge der Joden te Amsterdam, die velen onzer omstreeks 1930 nog hebben gekend als het gebouw „De Herschepping”. Het was *niet de eerste synagoge*.¹¹⁾

Aanvankelijk hebben de Sefardiem ten huize van een hunner de dienst verricht, zoals ook elders in Nederland (Middelburg bijv.) het geval was. Later ontstonden er twee (*zelfs drie*) kleine gemeenten.

De eerste sjoel van *Beth Jahacob* stond ook aan de Houtgracht, maar aan de overkant. Het was geen echte synagoge, waarvan de bouw officieel verboden was, doch een kamer in de woning van Guimez Lopez (da Costa), alias Jacob Tirado, staande „op Vloenburg tegenover de Steenvoetsteeg” (= Waterlooplein t.o. de Houtkoerperdwarsstraat).

Sedert 1614 werden de diensten gehouden in het gebouw *Antwer-*

¹¹⁾ Zie voor de oudste synagogen A. M. Vaz Dias en W. S. van der Tak: *Spinoza Mercator et Autodidactus*, 1932, vooral pag. 49-50. Voorts Vaz Dias V. A. VII, 44 en 45 „In en om het gebouw „De Herschepping”. Ook J. S. da Silva Rosa: *Over de oudste Portugeesche Synagoges te Amsterdam, Chronicon Spinozanum*, deel I, 1921 (sterk verouderd).

pen, tussen de Zwanenburgwal en de Korte Houtstraat. Toen was het plein nog opslagplaats voor de houthandel en kon men aldaar — te midden van loodsen en schuren — onopgemerkt bijeenkomen.¹²⁾

Op het geestelijk centrum van de tweede gemeente (Nieuw Sjalom) kom ik nader terug. Eerst iets over de plaats, waar wij ons nu bevinden.

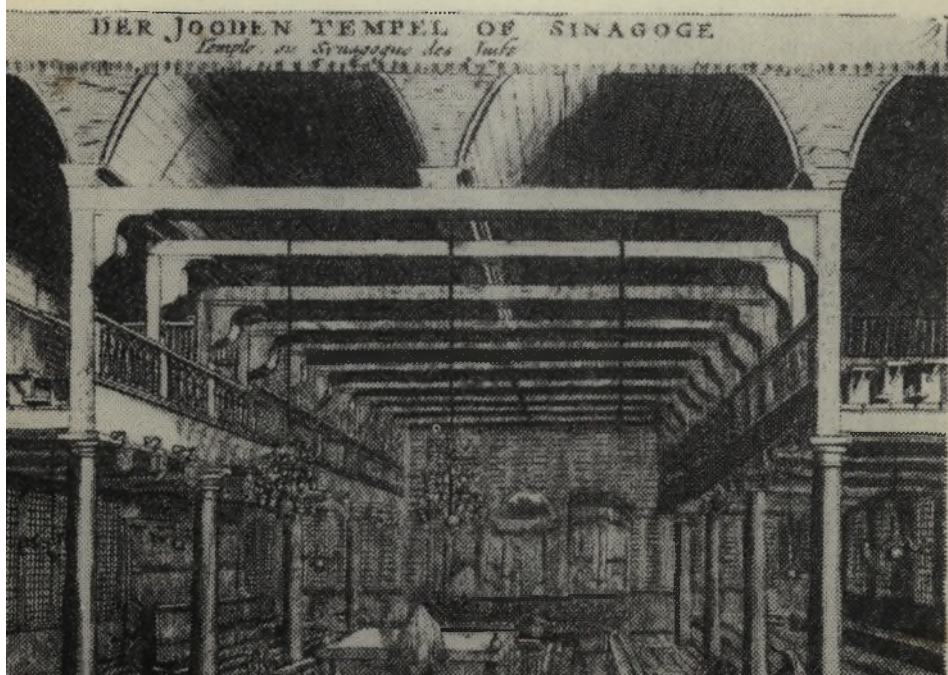
In 1618 scheidde zich een groep leden van Beth Jahacob af en stichtte een derde Kehilla: Beth Jisraeel. Voor hen kocht de makeelaar Stephan Cardozo^{12a)} allereerst naast het huis *Antwerpen* een huis op de Nieuwe Houtgracht „daar de groene pelikaan uithing”, doch dat *niet* als synagoge in gebruik werd genomen. Kort daarna huurde men (nog in 1618) een pakhuis op de plaats, waar wij nu staan.

Met U wandel ik op 25 Juli 1618 het kantoor binnen van notaris

¹²⁾ Zie Vaz Dias: *Verzoek om de Joden in Amsterdam een bepaalde woonplaats aan te wijzen*. (Jaarboek Amstelod. XXXV) pag. 186-188 aldaar.

^{12a)} Zie voor deze zijdefabrikant het artikel van Dr. Leonie van Nierop. *De Zijdenijverheid van Amsterdam in Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1930 pag. 152. Cardozo was een der twee Marranen, die bij de oprichting der O.I. Compagnie aandeelhouder waren geworden. Zie Izak Prins: *Vestiging Marranen* 1927, pag. 198.

De oude Esnoga van binnen

Sybrandt Cornelis. Vóór de tafel staan de banketbakker Jan Chiwart Suykert en José Pinto. Chiwart verhuurt „de packhuis staende binnen den stede op Vlooienburg, achter het huis van genoemde Chiwart op de Breedestr. waarin Manuel Gomes woont, om het selve te gebruiken, 't zij tot pakhuis, Synagoge voor de Hebreeuw-sche natie, scholen of in zoodanige andere manier als de voornoemde buurman believen en goeddunken zal”.

Tot 1639 was deze „schuilkerk” in gebruik bij Beth Jisraeel. Toen in dat jaar n.l. eindelijk de Uniao (vereniging) der drie gemeenten tot stand kwam werd door Beth Jahacob het huis *Antwerpen* verkocht, terwijl de Verenigde Gemeente (Talmud Tora, zoals zij zich tot de huidige dag is blijven noemen) besloot het pakhuis te verbouwen tot een bedehuis voor alle Amsterdamse Sefardiem.

In deze Esnoga speelde zich historie af. Werd de ban uitgesproken over Uriel da Costa en Baruch d'Espinosa. Werd in 1642 Frederik Hendrik ontvangen, in gezelschap van zijn zoon Willem en Koningin Henriette Maria, gemalin van Karel I. Menasseh sprak de vorstelijke gasten toe.

Hier danste men in 1666 met de Sifré Thora langs de waterkant. Hier bespraken kooplieden van wereldformaat actuele vraagstukken van V.O.C. en Wisselbank. Hier klopte het hart der Joodse wereld. Hier kwam Rembrandt om de sjoel te tekenen. ¹³⁾

Een reiziger uit 1636 ontmoet er Menasseh.

„Ik sprak hem aan en onderhield mij aanvankelijk met hem. „Toen hij echter door een gesprek met dames uit Utrecht in beslag werd genomen, ging ik, daar ik nogal gehaast was, verder „en bekeek ondertussen de Synagoge. Deze is overal met panelen versierd, waarop planten, bomen en Hebreeuwse spreuken „zijn geschilderd, maar geen levende wezens, niet eens een vlieg „of een worm.

„De Joodse vrouwen zien er zo helder en deftig uit, als welke „andere vrouwen ook in de stad. Een verschil tonen haar ogen. „Want de Portugese vrouwen hebben zeer donkere, de Hollandse „blauwe of grijze ogen. Nergens leven de Joden, naar hun eigen „zeggen, zo vrij als in Amsterdam” ¹⁴⁾

De verdere geschiedenis van dit gebouw vertoont ons een bont laken van velerlei lotgevallen. Van de latere eigenaren noem ik Mozes de Chaves — Luzzatto's weldoener — die het in 1742 kocht. In de loop der eeuwen ontwikkelde het zich tot „Het Joodse Bruiloftshuis”, waar familiefeesten werden gehouden, „Bar Mitswah”'s

¹³⁾ Zie J. Zwarts: *Rembrandt in de Amsterdamsche synagoge van „Talmud Tora”* (separaatdruk van „Oude Kunst” z.j.).

¹⁴⁾ Charles Ogier, secretaris van de Franse Ambassadeur le Comte d'Avaux. Hier geciteerd naar Dr. D. M. Sluys. *De oudste synagogen*, 1921, pag. 3. Zie Jacobsen Jensen. *Reizigers te Amsterdam*, pag 30.

De Houtgracht ± 1870

Het 4e huis rechts van de steeg is het gebouw „De Herschepping”

gevierd en chewrepotten verteerd. Nog later werd er zwaar gedebatteerd over de problemen der moderne Arbeidersbeweging, waarbij wel eens stoelen als „doorslaande” argumenten schijnen te zijn gebruikt. In de dertiger jaren herinner ik mij het huis als „De Herschepping” nog te hebben gezien. Kort daarna is het gesloopt. Weggesnoeide tak uit de wingerd der Joodse eeuwigheid.

No. 41

Wij staan voor het voormalige „’t Opregte Tappeythuys”, eeuwenlang op aanwijzing van Johannes Monnikhof, als het geboortehuis van Spinoza gedoodverfd. Vaz Dias heeft aangetoond, dat dit onjuist is.¹⁵⁾ Spinoza is geboren in een huis, dat in 1837 gesloopt werd ten behoeve van de Mozes en Aronkerk. In 1734 woonde er de Roomse priester Johannes Rademaker.

Omstreeks 1743 — het jaartal in de gevelsteen vermeld — woonde er Jacob Senior Coronel, een handelaar in „opregte Smirnse vloertapijten van allerlij lengten en breedten na proportie”. Hiermede is ook deze naam verklaard.

No. 55-57

Even verder een totaal gemoderniseerde gevel met een Hebreuws jaartal — 5531. Hier stond de — eerst laat als zodanig geïdentificeerde — synagoge van de Gemeente Neweh Sjalom, naast een huis, dat een mosterdpot in de gevel vertoonde. Zoals o.m.

¹⁵⁾ Vaz Dias: *Heeft Spinoza in „’t Opregte Tappeythuis” gewoond.* V.A. VIII, 6.

blijkt uit het Register van het Zuiderkerkhof in 1628. Dit vermeldt n.l. een begrafenis van Stijntgen Matheus, die woonde bij de Portegijsen Kerk, naeste Mosterman...." ¹⁶⁾

Later woonde hier Jesaja Kleerekoper, naast de drukkerij van Mendes Coutinho. Met kniebroek en drie-kantige steek wandelde Rebbe „Sjaje” door de Jodenhoek, Bemind door al de zijnen. Om zijn weldadigheidszin en zuivere vroomheid. ¹⁷⁾

De Markt

In de loop van 1885 werd het plein tot markt bestemd. Doch moeilijk was het, dit plan door te voeren. Hardnekkig hield men vast aan de straten, waar men aanvankelijk zijn brood trachtte te verdienen.

Eerst na de negentiger jaren kreeg het plein zijn eigen sfeer als tweede-hands-markt. Die wij allen hebben gekend. Tot de dagen van 1940 en '41. Tot die ene Sjabbath in Februari, toen hier de vrachtauto's stonden om onze jongens naar Mauthausen te vervoeren.

Voor vandaag nemen wij dan weer afscheid van elkander. Luttele

¹⁶⁾ *Spinoza Mercator et Autodidactus*, pag. 50.

¹⁷⁾ Naar mededelingen van zijn kleindochter Mevrouw R. Kisch—Spitz.

Waterloopleinmarkt

honderden meters slechts hebben wij gewandeld. Doch met U vraag ik — duurde dit alles een ogenblik, of waren het lange eeuwen, die wij doorliepen. En dan bekruipt ons het gevoel: hoe moeilijk deze herinnering te verbinden aan de wreed-nuchtere leegheid van dit vreselijke plein.

Want wel ongebonden fantasie was er van node en diepe mijmering, om op deze verlaten plaats, een brillant stukje eigen volksverleden te beleven. Bewogen te worden door iets, dat nooit, nooit meer beweegt.

III

VLOOIENBURG

WIJ bleven staan voor de Mozes en Aron-kerk en steken nu dwars het plein over. Reeds is de markt¹⁾ beëindigd. Resten van het drukke gewoel zijn nog merkbaar. Tevergeefs tracht ik te vertolken, wat ons allen bezielt.

Verdwenen is de ondefinieerbare sfeer van vroeger. Een geur hangt er als van mufte kruidamp, die in de avond optrekt over het slagveld. Klanken hoort ge van een lied, met een in eindeloze een-tonigheid zich verliezend refrein: voorbij.

De Stroommarkt-sjoel.

Wij staan nu aan de even kant t.o. de kerk — voor een bananen-pakhuis en ik vind een welkome aanleiding, om de historie der Asjkenaziem bij U te introduceren. Ergens immers — ik weet het — treft mij het verwijt deze te zeer te veronachtzamen tegenover de zoveel bewogener geschiedenis der Sefardiem. Ik denk daarbij onbewust aan de Calvinistische H. J. Koenen, die in zijn *Auto-biografie* naar aanleiding van de indruk zijner *Geschiedenis der Joden in Nederland*, opmerkt: „De Portugesche Joden waren er ook zeer mede ingenomen, maar de Hoogduitschen, van wie niet zoveel loffelijks, althans in de vroegere tijden had kunnen vermeld worden, waren er veelal vrij sterk tegen gekant . . .”²⁾

Welnu, thans staan wij op een Asjkenazische plek. Veel vroeger bevond zich hier het Sleeperssteegje, aan het einde waarvan de Waterlooplein-synagoge stond, of in het onvervalste jargon: de

¹⁾ Zie voor de Waterlooplein-Markt: *Gedenkboek Mercurius*, 1933, pag. 46.

²⁾ In het Reveil-archief. Mijn dank aan Mej. M. E. Kluit voor de gelegenheid tot het raadplegen hiervan. Koenen staat ook hierin sterk onder invloed van Da Costa. Roest sprak, volgens een mededeling van J. M. Hillesum, spottend van „H. J. da Coenen”.

Stroomarkt-Sjoel, die in de achttiende eeuw gebouwd werd.³⁾ De naam Sleeperssteegje herinnerde aan een paardenstal, die ter plaatse gevestigd was. In mijn Seminaristen-tijd ben ik er met de heer S. Sohlberg nog wel eens geweest. Toen zag de sjoel (boven) er reeds tamelijk vervallen uit. Beneden was een Metaheir-huis. Van de vroege eeuwen was er niets meer te bespeuren. Mag ik U daarheen begeleiden?

25 Januari 1648 werd het plan opgevat het hoekhuis Houtgracht-Sleeperssteegje aan te kopen, benevens het pakhuis daarachter en een drietal huisjes in de steeg, teneinde daar een *tweede* synagoge annex vleeshal en andere bijgebouwen te vestigen. De energieke Parnes Eleazer Mozes van Worms (toen 30 jaar oud) schijnt daarbij een rol van betekenis te hebben gespeeld. Reeds op de 31ste van dezelfde maand worden „drie huizen op 't erf gelegen op Vloijenburg op de Nieuwe Houtgracht over de Joden Kerk” aanbesteed, waarbij „bijzonderlijk is afgesproken, dat op de Zaterdag op 't erf en werk niet zal worden getimmerd noch gemetseld. . . .”

Van het geprojecteerde plan is niet veel gekomen. Slechts het benedenstuk van het pakhuis blijkt later als sjoel in gebruik genomen.

Onder invloed van een protest der Christelijke bureu hebben n.l. „Burgemeesteren in dato 29 Juni 1648” de bouw van een synagoge verboden. De naderhand de houding der autoriteiten zich ten gunste wijzigde blijkt uit een bezoek van Burgemeesters en Schepenen op 29 October 1648 op deze plaats. Tot de toen aanwezige gasten, die we in gedachten over het plein zien schrijden, behoorde de „burger-koning” Andries Bicker en de schepen Frans Banning Cock, die door Rembrandt in zijn Nachtwacht de onsterfelijkheid verwierf. ⁴⁾

No. 10

In de 19e eeuw kende het Waterlooplein vele sjoelen. Aan deze kant, op No. 10, stond eertijds die van de chewre „Rino oe Tefillo”. ⁵⁾ Thans is er een pakhuis. Het interieur is (evenals dat van de Stroomarkt-sjoel) enigermate behouden. Boven een keur van tweede-hands meubelen rijst een statige vrouwengalerij ietwat grillig op. Ook het uiterlijk van het gebouw — met het jaartal 5642-1882 — doet nog de voormalige bestemming ervan vermoeden. Wij wandelen echter niet zover — want voordien draai ik met U links af — de Korte Houtstraat in.

³⁾ Zie voor het hier volgende: A. M. Vaz Dias: *Nieuwe Bijdragen t.d. geschiedenis d.A. Hoogduitsch-Joodsche Gemeente in Bijdragen en Med. Genootschap v. J. W. VI.*

⁴⁾ Zie o.a. Sluys: *Oudste Synagogen*, 1921.

⁵⁾ E. S. Hen: *Iets over huis- en chewresjoelen in Amsterdam*. Deze sjoel werd later naar de Nieuwe Kerkstraat verplaatst.

Vlooienburg.

Hier zijn wij nu in dat gedeelte der Jodenhoek, dat in onze hedendaagse formulering met Vlooienburg wordt aangeduid. Links, allereerst een afschuwelijk kale plek. Hier stond het sjoeltje van „Reisjies Touw”, waar Dr. Meyer de Hond eens — hoe kort eigenlijk geleden — de rebbe was.

Wij gaan de Lange Houtstraat in. Eens een vol-Joodse buurt, centrum van echt Ghettoleven. Volgens de *Voorlopige lijst van Nederlandse Monumenten* ⁶⁾ bevonden zich er nog in 1938 (op No. 55 en 65) twee gevelstenen met afbeelding der „Akeda”. Zo weer Spiegelde zich in de woningen der ballingschap, de gebondenheid aan de historie der vaderen.

⁶⁾ Aldaar pag 237.

De Lange Houtstraat in onze dagen

(foto Boris Kowadlo)

De Houtstraat-Synagoge.

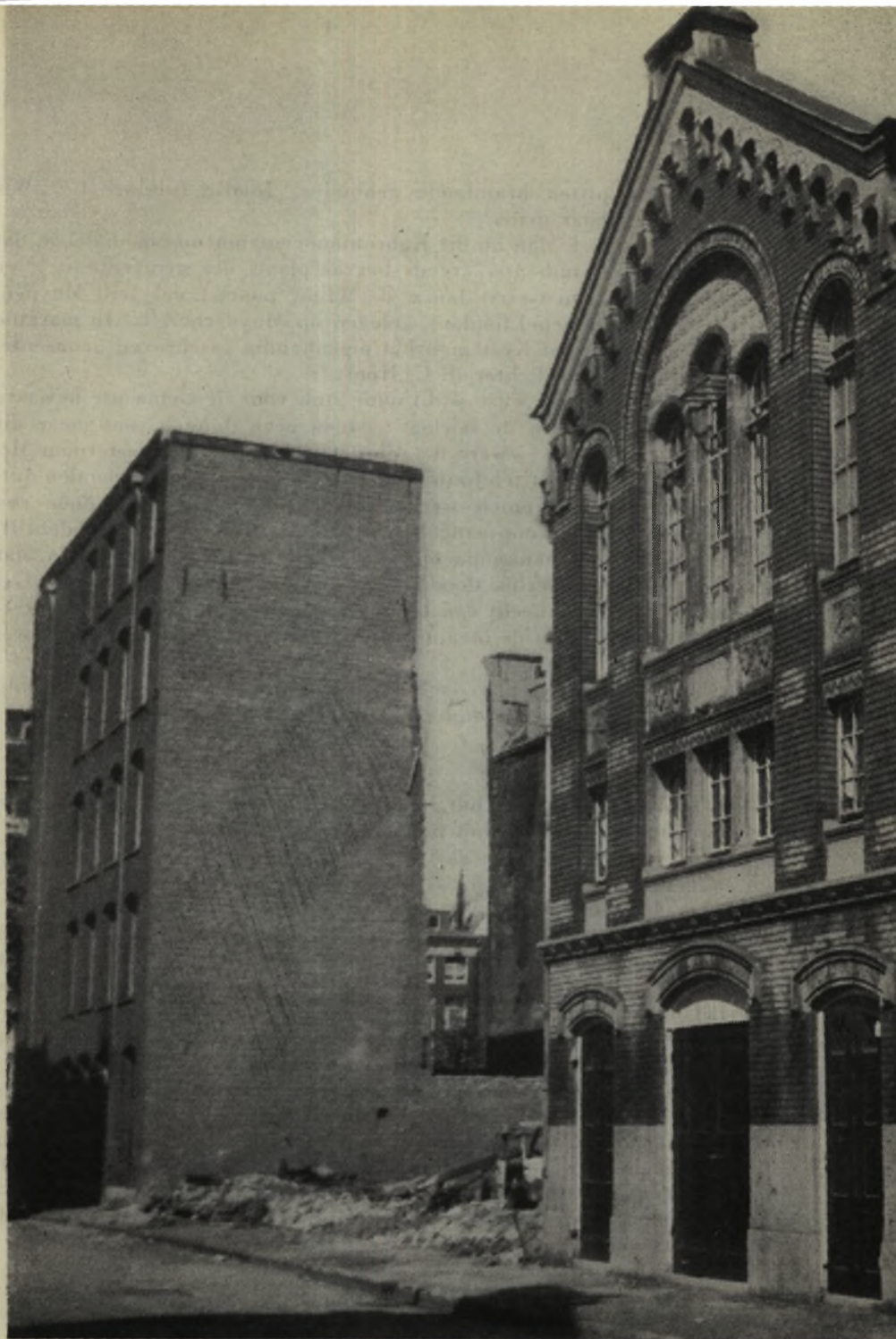
Vóór de Lange Houtstraat-sjoel. Velen van ons hebben hier Chazzan Poons nog dikwijls gehoord. Zij dateert uit 1726 en was bestemd ter vervanging van het bedehuis van „Gemiloes Chasodiem”⁷⁾. Aanvankelijk bestaande uit twee, zich boven elkander bevindende lokaliteiten werd het gebouw in 1895 afgebroken en opnieuw opgetrokken in de stijl, die wij... hebben gekend, voeg ik er haastig aan toe, U wijzende op de vernielde ramen en deuren.

Mag ik U ter plaatse herinneren aan een extra- „Ner Tamid”, ontstoken naar aanleiding van de opzienbare lijzenschennis te Muiderberg in 1724? In dat jaar werd (volgens het trieste verhaal van Mozes ben Simon Frankfort) door een Joodse vrouw bij een klerenverkoopster in Naarden een stuk linnen gevonden, dat naar haar mening afkomstig moest zijn van „Tachrichin”. Op een andere lap bevonden zich ten overmate van bewijs nog rode wijnvlekken, een vrome rest van de seder-avonden, waarop - naar oud gebruik - doodskleren gedragen werden. De geconstateerde lijzenschennis, leidde tot een strenge veroordeling van de niet-Joodse bewaker en diens vrouw, die geseld en gebrandmerkt uit Nederland werden verbannen. Sindsdien heeft Muiderberg een Joodse bewaker. En ter herinnering werd in de Kabroniem-sjoel een lamp

De zerk van Israël Wijnschenk, wiens stoffelijke resten werden geschonden

⁷⁾ Zie o.a. Dr. D. M. Sluys: *Geschiedenis der Joden in Nederland*, pag. 354.

De Lange Houtstraat-synagoge

(foto Boris Kowadlo)

met drie pitten brandende gehouden. Joodse folklore.... Wie eerbiedigt haar thans? ⁸⁾

En laat ik U dan bij dit Kabroniem-centrum nog mededelen, dat Muiderberg sinds 1642 reeds begraafplaats der gemeente is. Men kocht toen van Gerrit Jansz. de Wilde, poorter der stad Muyden, vierde half schepel boulant, gelegen op Muyderbergh." In margine van deze minuut leest men het eigenhandig geschreven „consentement" van den dichter P. C. Hooft.⁹⁾

Op wonderlijke wijze is dit oude stuk voor de Gemeente bewaard gebleven. Eens in de oorlog — toen geen Joodse voet meer dit stadsdeel betrad — werd de adjunct-archivaris van Amsterdam Mr. W. F. H. Oldewelt telefonisch met spoed bij een zijner vrienden ontboden. Daar gekomen werden hem stukken getoond, door een vreemde ter verkoop aangeboden. Oldewelt, deze terstond identificerende als de aankoopacten van Muiderberg, kon vaststellen, dat — bij het jammerlijk doordraaien van het archief der Joodse Gemeente — een knecht van Lierens, genoemde stukken had „achterover gedrukt", in de mening verkerende, dat deze hun waarde wel zouden opbrengen.

Met mij volgt ge in gedachte de weg van dit document. Zwijgende getuige van bloei en ondergang ener kehilla.

„Water- en vuurnering"

In de 19e eeuw was het Joodse leven in deze straat van een grote innigheid. Zo heb ik het niet meer gekend. Doch van „horen zeggen" beschrijf ik hier gaarne voor U die typische Ghetto-nering, waarvan ook in deze straat de „filialen" waren gevestigd. Evenals in de Lazarussteeg, Valkenburgerstraat, Uilenburgerstraat etc.

In het voorhuis of kelder stond een gemetselde oven, waarboven een groot rond waterreservoir, met kraan. De oven werd gestookt met dove kolen en turf. Behalve tot het op kookpunt houden van het water, dienden deze voor het aanmaken van kachels of fornuizen, of wel voor de verwarming van stoven. Dit fourageren van „hete kolen" vormde gedurende de week, de grote afzet.

Doch als het Vrijdag werd, dan kwam tegen de middag de „sjoumer" van het Rabbinaat om de oven af te sluiten. Ge ziet Rebbe Mousje Leib Roos hier gaan door deze straat. Joden lopen in en uit het „water en vuurhuis" om penningen te kopen, à 1 en 2 cent per stuk. Om daarvoor een keteltje kokend water te kunnen halen, op de Sjabbatdag, waarop het gebruik van vuur de Jood immers verboden is. ^{9a)}

⁸⁾ Zie o. a. H. Tas in *Vrijdagavond* I, deel II, pag. 261.

⁹⁾ Zie S. I. Mulder. *Iets over de Begraafplaatsen*, 1851.

^{9a)} Zie A. Druyff in *Vrijdagavond* VIII, I. pag. 344 enz.

Zwanenburgwal.

Wij wandelen de straat uit en blijven staan op de Zwanenburgwal. Ik wijs U aan de overkant de gevel van Perceel No. 38, dat met No. 40 oorspronkelijk een geheel vormde, en in 1657 werd gebouwd door den suikerfabrikant Isaäc Mocatta (Mocado). Een gevelsteen vertoonde als opschrift Genesis 49:18, met de Nederlandse (aan de Statenbijbel ontleende) vertaling: „Op Uwe Salicheydt wachte ick Heere”.

I. L. Seeligmann wees reeds in 1938 Dr. M. Boas op de discrepantie tussen onze Joodse opvatting en de Christelijke mentaliteit der vertaling.¹⁰⁾ Waarschijnlijk beheerste Mocatta het Nederlands te weinig, om hiervoor gevoel te hebben. Interessant is de innerlijke verwantschap tussen deze steen en die der Pereiras' aan het Waterlooplein 13. Van Mocatta is nog te vermelden, dat hij in 1635 voor het eerste Minjan der Asjkenaziem, ten huize van Ansel Rood op Vloenburg, een sefer-torah heeft afgestaan.¹¹⁾ Als gids heb ik nu eindelijk het gevoel, de historie van Sefardiem en Asjkenaziem te hebben verbonden.

In het boek der Jodenhoek sla ik vlug enige eeuwen over. — In de 19e eeuw bevond zich daar de sjoel van „Halichot Olam Hagadasja” waar R. Mordge Sohlberg iedere Sjabbathmiddag in 't jargon zijn droosje hield.¹²⁾ In latere jaren was Akiba Frank — de laatste der Amsterdamse Darsjoniem — de gevierde rebbe van de „Versgracht”.

Zwanenburgerstraat.

Nu ga ik links met U in de richting van de Zwanenburgerstraat, waar omstreeks 1675 de beroemde drukker David ben Abraham de Castro Tartas woonde¹³⁾ — „de Spaense ende Italiaense courantiere genaemt Tertaas”. Bij hem verscheen de eerste (bekende) Joodse krant — in het Spaans — de zeldzame *Gazeta de Amsterdam*.

Enige jaren later stond hier Chagam Tswi, toen hij Woensdagavond 3 Januari 1714 om 7 uur zich opmaakte deze kehilla te verlaten¹⁴⁾ — gedwongen door het brute geweld der toenmalige parnassiem. Het laatst vertoefde hij in deze straat, ten huize van Abraham Sadick, die, vergezeld van Abraham Isaac Cohen, de grootste Raw, ooit te Amsterdam werkzaam, naar de Utrechtse Poort begeleidde, waar Salomon het poortgeld betaalde. Even later neemt Rab-

¹⁰⁾ Dr. M. Boas in *Jaarboek Amstelodamum* 1938, pag. 118.

¹¹⁾ Dr. D. M. Sluys: *De oudste Synagogen*, pag. 6, waar het bekende verhaal uit *Sjeerith Jisraël* vermeld word.

¹²⁾ Over hem A. Druyff a.w.

¹³⁾ C. P. Burger in *Het Boek*, 1923, pag. 60.

¹⁴⁾ Dr. D. M. Sluys: *Beelden uit het leven der Hoogduitse Joden*, 1925, pag. 35.

bi Tswi Hirsch ben Jacob Asjkenazie plaats in de Goudse schuit. Joodse historie — ook dit.

De eerste sjoel der Asjkenaziem.

Wij wandelen verder. Een stukje plein over. En komen via de (welhaast verdwenen) Turfsteeg, langs de turfpakhuizen naar de Nieuwe Amstelstraat — de voormalige Schans.

Op de hoek van de Turfsteeg en de Nieuwe Amstelstraat stond de eerste synagoge-lokaliteit der Asjkenaziem. Op 13 April 1642 huurden zij van David Preto „twee benedenkamertjes en een klein keukentje staande aan de Schans bij het Almoezeniersturfhuis, met een in- ende uitgang aan de Leprozenburgwal, ingaande Mei e.k. Jaarlijks voor f 180.-”¹⁵⁾ Wijst het keukentje op een iets wijdere bestemming der lokaaltjes? Wij weten er weinig van.

Arm en onbelangrijk waren de eersten onzer rechtstreekse vaders in deze koopmansstad. Vanaf het begin der 17e eeuw druppelen zij binnen, uit vele oorden der diaspora. Een van hen was de slager Simson Okus Bokus. Van hem werd 1 Januari 1617 een kind op Ouderkerk begraven.¹⁶⁾ Naast het slagersvak beoefende hij de goochelkunst. Okus-pokus!¹⁷⁾ Inderdaad!

„Interessant” hoor ik U mompelen. Maar wij gaan verder. In plaats van de richting naar het Meijerplein kies ik thans allereerst de weg naar de Amstel.

Een mooie gevelsteen

Rechts van U een zeldzaam-mooie gevelsteen uit plm. 1650, afkomstig van het Waterloo-plein. Het opschrift

„Josue — Dien Gode gehoorsaamt, gehoorsaamen D'elementen”, een tekst volgens het verhaal in Jozua 10. „Het is een onzer prachtigste gevelstenen, een als 't ware in steen gesneden gravure en

klaarblijkkelijk — als zovele reliefs — naar een oude prent gebeiteld”, aldus Alings in zijn aantrekkelijk boekje.¹⁸⁾

¹⁵⁾ A. M. Vaz Dias in *B.M.G. v. J. W. VI*.

¹⁶⁾ Volgens D. H. de Castro: *Keur van Grafstenen*, 1883, bij de opgave van personen tussen 1616 en 1630 te Ouderkerk begraven.

¹⁷⁾ Zie o.a. S. Seeligmann in *Vrijdagavond I*, pag. 371, c.

¹⁸⁾ H. W. Alings: *Amsterdamsche Gevelstenen*, Amsterdam 1943, (serie Heemschut) pag. 35.

Heerengracht 586. Hof van den Baron Belmonte naar Romeyn de Hooghe

Het Casino.

Rechts — op de hoek van Amstel, Waterlooplein en Zwanenburgerstraat — stond, nog in onze jaren, het bekende feestgebouw Casino. Het dateert uit de dagen der late 19e eeuw, toen het feestgedoe in het Ghetto hoogtij vierde en, om een enkel voorbeeld te noemen, de „chassene” uitermate gecultiveerd werd. Men „liet er zijn nesjomme geen kou lijn”, zoals Henri Polak het naar beproefde termen formuleert.¹⁹⁾ En als ik het menu lees, dat hij ons opdist Laat ik het doen, want ook dit behoort tot de folklore der Amsterdamse Joden.

*Groentesoep — Soupe à la reine.
Soepvles met zuur
Tuinboontjes met rooktong.
Doperwtjes met zwezerik.
Roastbeef met aardappelen.
Kip met Compôte.
Vetbole — Mergtaart — Beschuittaart.*

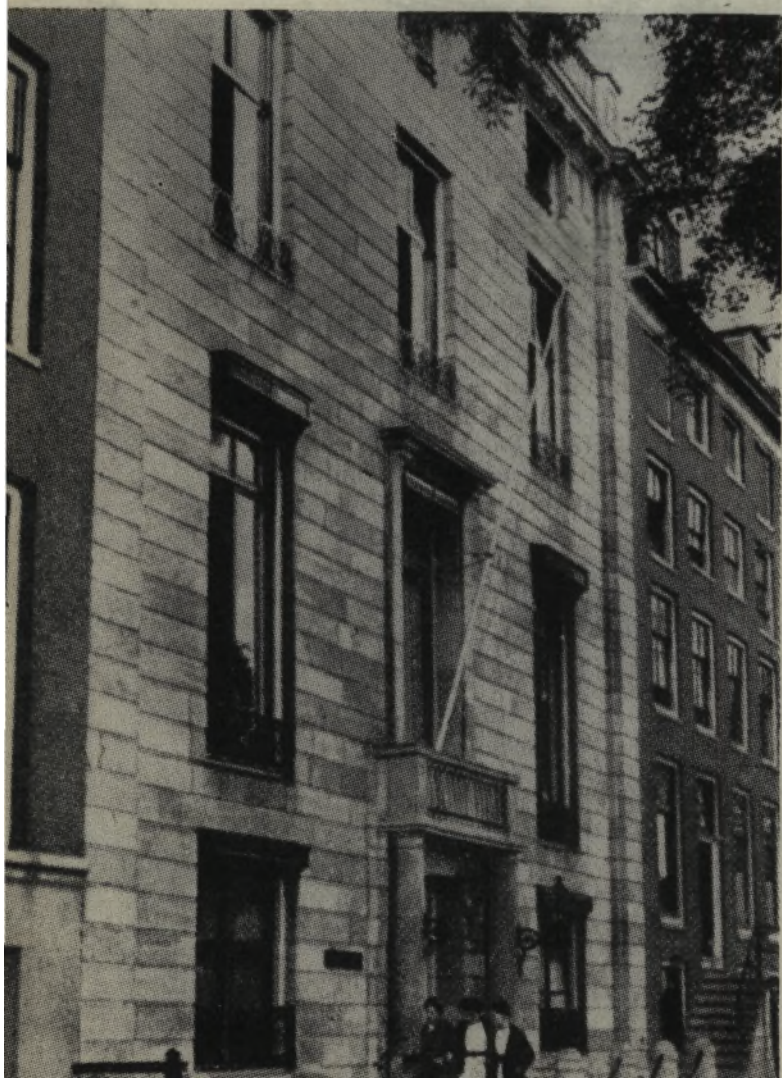
Moge het voor vandaag voldoende zijn.

¹⁹⁾ Henri Polak in *Vrijdagavond* VI deel II, pag. 120.

In de tachtiger jaren kwamen in Casino diamantairs bijeen, totdat in 1911 de nieuwe Beurs aan het Weesperplein daaraan een einde maakte. Als vergaderingsgebouw slechts sporadisch in gebruik, voldeed het in de loop der twintigste eeuw niet meer aan enige zakelijke behoefte. In 1930 verdween het. Een willoos offer aan de slopende tijd.

Op de Blauwbrug.

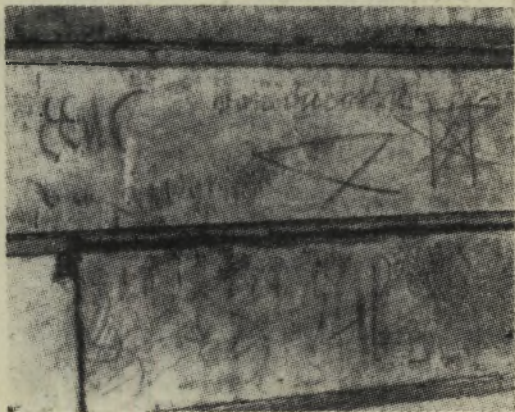
Nu staan we op de Blauwbrug met het gezicht naar het Rembrandtsplein. De uiterste grens van het Ghetto is bereikt. Ik wijs U op het grote, in natuursteen opgetrokken, herenhuis tussen Heeren- en Keizersgracht — Amstel No. 216 — „het huis met

*Het huis
met de bloedvlekken*

de bloedvlekken", waarop zich Hebreeuwse inscripties en kabbalistische tekens bevinden. Volgens de legende daarin gebracht door een Poolse Jood. ²⁰⁾

Vaz Dias heeft aannemelijk gemaakt, dat deze inscripties het werk zijn van de beroemde Coenraad van Beuningen, die hier aan het eind van zijn leven heeft gewoond. Van Beuningen, na zijn aftreden als Burgemeester (1686) waanzinnig geworden, hechtte geloof aan een naderende ondergang der wereld. Het duizendjarige rijk waande hij op handen, op grond van vreemde visioenen, die hij boven de stad meende te zien.

In de nacht stond hij soms op. Razende en tierende langs de straten riep hij vrienden wakker, hen vermanende zich gereed te houden voor de komende dagen, waarin het einde der wereld haar voltooiing zou vinden.

Ook met zijn Joodse vrienden als Dr. Pina discussieerde en polemiseerde hij hier over. Zijn bureu Belmonte, Heerengracht 586 ²¹⁾ haalde hij met vervaarlijk schellen des nachts uit hun „onuitdunkelijke lethargie” (diepe slaap). Het is waarschijnlijk dat deze man in zulk een vlaag van waanzin, de muren van zijn huis bekladde met zijn naam („Van Beuningen”) — een pentagram en een octogram — voorstellingen van schepen — en tenslotte enkele Hebreeuwse letters en woorden, waarin ik (met medewerking van mijn leraar B. de Vries uit Palestina) de naam „Magog” ontcijferde, de Bijbelse figuur van het einde der dagen. ²²⁾

Dit dan tot slot van deze tocht door het oude Amsterdam. De prachtige Octoberavond is inmiddels gevallen over ons en de oude stad. In het beschermende duister is het moeilijk te onderscheiden tussen de glorie van het verleden en de ruine van vandaag. Wij

²⁰⁾ Zie *Episoden uit het leven van R. Auroom Prins*, door Dr. L. B. Perel. Amsterdam 1877, deel IV, pag. 84.

²¹⁾ J. F. L. De Balbian Verster: *Waar was het Hof van Baron de Belmonte?* in *Jaarboek Amstelodamum* 1928 pag. 177.

²²⁾ Zie A. M. Vaz Dias en Jerohm Hartog: *Amsterdam van toen en nu*. z. j., pag. 92. Het betreffende artikel van Vaz Dias in *De Courant* van 21 Augustus 1937 heb ik niet kunnen raadplegen.

denken aan de bloeitijd der Amsterdamse Joden. Aan hun worsteling om behoud en hun opgang — hun cultuur en geestelijke waarden. Wij denken aan Van Beuningen, een Amsterdamse Burgemeester, Hebreuws krassend op de harde muur van zijn patriërswohnung. En nadat ik voor U heb geciteerd uit Busken Huet's *Land van Rembrandt*: „Er lag in die dagen een Hebreeuwse tint over de Nederlandse samenleving...”, voer ik U node terug naar de werkelijkheid van een verweesde Jodenhoek, waar Rachel weent om hare kinderen, die er niet meer zijn.

IV

MEIJERPLEIN

WE bleven staan op de Blauwbrug¹⁾ — thans ga ik U voor in de richting van de Nieuwe (of wel: Joden) Heerengracht. Zo wandelen wij langs de Amstel. Een citaat uit Da Costa's gedichten dringt zich naar voren:

„Zoete boorden des Amstels”²⁾

Pas veel later, nadat ik zijn „*Vijf en twintig jaren*” herhaaldelijk had gelezen, heb ik deze woorden begrepen. Een herinnering in 1840 aan des dichters jeugd, spelende doorgebracht aan de oevers van dit onvergetelijk-schone water. Vlak hierbij — enkele huizen van de hoek — aan de Nieuwe Heerengracht werd in 1798 Isaac da Costa geboren³⁾, die eenmaal voorbestemd scheen regenerator te worden van zijn Sefardische stam, doch — tragisch product ener ontwortelde generatie — de grondslag legde voor het Neo-Calvinisme in het land van de ballingschap zijner vaderen.

No. 45.

In de eerste tien jaren der 19e eeuw kocht Daniël Haim da Costa het perceel Nieuwe Heerengracht 23 (thans No. 45). Het had een huurwaarde van f 400.— en werd toendertijd getaxeerd als een huis derde klasse — een burgerhuis. „Op de Heerengracht over het Corvershofje” — zo heet het op de brieven, die de student Isaac da Costa ontvangt van zijn vele vrienden, wier namen een belangrijk hoofdstuk helpen vormen uit Neerlands geestesgeschiedenis in het begin der 19e eeuw. Hier verdroomde hij zijn jongelingsjaren — in romantische overpeinzingen — temidden der graven van Soure en Grandes van Portugal.

Zijn kamer bevond zich boven aan de straatkant, de latere spreekkamer van dokter M. J. Premsela, thans te Jeruzalem woon-

¹⁾ De Blauwbrug was oorspronkelijk een wipbrug, als thans de Magere-brug.

²⁾ I. da Costa in de *Voorzang* van de *Vijf en twintig jaren*.

³⁾ Alles volgens eigen gegevens, bewerkt in mijn proefschrift.

achtig. Daar had Da Costa zijn „kraam van antiquiteiten” uitgesteld. Daar ook woonde hij de eerste jaren van zijn huwelijk, te samen met zijn liefvallige vrouw: Hanna Belmonte. Overbrug even met mij de afstand tussen dit door en door Sefardisch milieu met haar eigenaardige sociale structuur en de steil-calvinistische Reveil-bijeenkomsten, waarin Da Costa enige jaren later schitterde.

Tussen de Joden Heerengracht en de Rozengracht. Tussen de Nieuwe Kerk, waar hij ligt begraven en de Snoge, die hij heeft bezongen en waarheen hij — gespleten als elke dopeling — moet hebben uitgezien in zijn dichterlijke droom van heimwee en verlangen.

No. 49.

Twee huizen verder. Wij staan voor het „Hof van de Ed. Heer d'Acoste”.⁴⁾ Hier woonde Mozes Curiel alias Hieronymus Nunes da Costa, Resident van den Koning van Portugal. Hij legde de tweede steen van de Snoge, waarvoor hij (hoogste bieder) een som van 800.- spendeerde.⁵⁾ Stadhouder Willem III logeerde in 1696 drie dagen te zijne huize.

Wel fraai is de afbeelding van het huis, dat ongeveer bewaard bleef, hoewel de gevel sterk veranderd is.

⁴⁾ Zie J. F. L. De Balbian Verster in *Jaarboek Amstelodamum*, 1928 pag. 178.

⁵⁾ D. H. de Castro: *De Synagoge* pag. 25.

N. Heerengracht 49. Hof van den Ed. Heer d'Acoste, naar Romeyn de Hooghe

J. D. Meijerplein met Nieuwe en Grote Synagoge

In de 19de eeuw was hier (naar ik meen) een diamant-beurs Golconda, die haar naam ontleende aan een der Indische landschappen, die eeuwen geleden diamant opleverden⁶⁾. Nu is er het hoofdkantoor der Gemeente Waterleidingen.

Jonas Daniël Meijerplein.

Wij staan op de hoek van het plein. Een kleine historische oriëntatie vooraf. Want wel zag dit alles er een eeuw geleden nog geheel anders uit.

Het Meijerplein is aangelegd op de voormalige Deventer Houtmarkt en op gedeelten van de in 1874 gedempte Houtgracht en Muidergracht. Deze Houtgracht verbond de Zwanenburgwal met de Nieuwe Heerengracht⁷⁾. De waterkanten droegen de zware iepenbomen, waarvan een deel is blijven staan aan de stille kant van de Snoge.⁸⁾

En dan nog even aandacht voor de naam. Jonas Daniël Meijer (1780-1834) was een Joods jurist, die een rol van betekenis speelde tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon 1806—1810. Hij, van moederszijde kleinzoon van Benjamin Cohen uit Amersfoort, was sedert 1808 directeur der Koninklijke Courant. De Celles noemde hem „un homme d'infiniment d'esprit”⁹⁾

Meijer was het type van een „Israëliet”, naar emancipatorische

⁶⁾ Henri Polak in *Vrijdagavond* VI, II pag. 120. „Het Casino verdwijnt”.

⁷⁾ A. M. van Gelder. *Amsterdamsche Straatnamen* pag. 60.

⁸⁾ Henri Polak in *Vrijdagavond* I.

⁹⁾ Helena Poppers: *Joden in Overijssel*, pag. 91

Armzalige ruïne....

(foto Boris Kowadlo)

snit. Het bestaan van een Joods volk negeerde hij. Toch heeft ook hij (of: juist hij) zeer dikwijls de venijnigheden van het Joodse vraagstuk moeten ondervinden.

Typerend is de wijze, waarop hij in 1815 benoemd werd tot secretaris van de Grondwetscommissie. Twaalf Hervormde leden konden zich niet met een Katholiek verenigen — omgekeerd saboteerden de twaalf Katholieken een Protestant. Toen wees A. R.

Falck de Koning op Meijer, die inderdaad tot de functie geroepen werd. Kentekenend is Falcks verzuchting, nadat hij voor zijn aanbeveling van vele zijden op de vingers wordt getikt: „Met Meijers benoeming heb ik het dan wel verkorven”¹⁰⁾.

Na deze explicatie het terrein op, naar links dus.

No. 16.

Toen in 1750 (ik kom daar straks op terug) de Nieuwe Sjoel werd uitgebreid, en ten behoeve daarvan een aantal huizen werd afgebroken, bevond zich daarbij de woning van R. Arjeih Leib ben R. Saul, van 1740—1755 Raw van Amsterdam. Parnassim hebben in dat jaar voor de Opperrabbijn een nieuwe ambtswoning gekocht voor de som van . . . f 13.860.58. Er was een grote sjoel ingericht, met plaatsruimte voor 150 mensen. Hier „dawwende” de Raw iedere dag met een eigen Minjan, waar vooral de Poolse Joden gaarne kwamen om te „ooren” naar hun eigen ritus. Want in die jaren was Amsterdam een grote kehilla, met een brede Joodse horizon. Horizont — vooral naar het Oosten.¹¹⁾

De Raw had het sociaal-economisch niet gemakkelijk. R. Saul Löwenstam (1755—1790), die zijn vader Arjeih Leib na diens dood opvolgde — en die ook in dit huis woonde — verdiende vierhonderdveertig Rijksdaalders per jaar, plus twee vadem hout en drie honderd manden turf, benevens vrije woning en emolumenten. Als zijn schoonzoon een schuld moet betalen, is Rabbi Saul niet bij machte in te springen, want — zoals de protocolboeken vermelden: „er is bij hem niets te tellen. . .”. Doch dit deert niet de geestkracht van een geleerde, wiens naam onsterfelijk voortleeft in de *Binjan Ariël* ¹²⁾

Dit overpeinzend slenteren wij langzaam in de richting der „Neie-Sjoel”.

De Nieuwe Sjoel ¹³⁾

Met zijn portiek in Jonische stijl en het met koepel gesierde dak, vertoont het imposante gebouw een midden-achttiende-eeuwse stijl. „Vertoonde” — denkt gij — met mij — in verdriet. Want wij hebben de verwoesting achter de muren met eigen ogen aanschouwd.

Toen zij Sjabbath Nachamoe 1730 werd ingewijd was de Nieuwe Sjoel een smal gebouwtje „ter breedte van 21 voeten met een galerije daarboven”. In Januari 1750 richtten Parnassiem tot „Bur-

¹⁰⁾ N. de Beneditty. *Jonas Daniël Meijer*, pag. 53.

¹¹⁾ Over Arjeih Leib zie A. Frank: *De Amsterdamsche Opperrabbijn R. Arjeih Leib ben R. Saul en zijn tijd*, 1935.

¹²⁾ Over R. Saul: *De Amsterdamsche Opperrabbijn R. Saul Löwenstam en zijn tijd* door I. Maarsen, 1921.

¹³⁾ Vgl. voor het hier volgende: J. M. Hillesum: *Herinwijding van de Nieuwe Sjoel*, Centraalblad voor Israëlieten, 1923.

gemeesteren en Regeerders der stad Amsterdam" een verzoek tot uitbreiding. „Zullende de Kerk alsdan in zijn geheel breed zijn 57 en 58 voeten en diep of lang zoals dezelve tegenwoordig is, namelijk 71½ voet”.

Besloten wordt o.m., dat „die Neie Schul soll angezogen werren, die drei nebenstehende Heiser”. „Unter die Schul soll drei Heiser zur Wohnung gebouwt werden zur interess der Kille”. Grote plannen maakt een Gemeente, die haar eerste moeilijkheden reeds lang te boven is.

Reeds 30 Januari 1750 volgt het *Appointement*. „Burgemeesteren permitteren aan de suppletianten de vergrootinge hunner Kerke”. Wederom vergaderen Parnassiem. „Das soll angenommen werren die folgende Meinsjters zu den Bauen: den Metselaarsbaas Arnoldus van der Sprang, und zu Zimmermann Jan Kloppenburg.” Zij dus zijn het geweest, die onder oppertoezicht van Gerard Frederik Maybaum — de stadsarchitect — de bouw voltooiden.

Vrijdag 9 Nisan 5512 — 24 Maart 1752, vindt de inwijding plaats. Arjeih Leib stelt de „chinoeg” samen. „Man hat ein Orkest neben dem Almemor gemacht, wo die Musikanten auf sein gestellt mit ihr Musik, worunter ein „Orel” mit Contrabas, weiter lauter „lesjeim Mitswoh” — „bar Jisroeiliem” — „gam echod Sefardie...”

Om drie uur neemt de „Voorstelling” een aanvang.

Jacob Bicker Raye — Kapitein der Burgerwacht — tekent in zijn Dagboek aan ¹⁴⁾:

„In dato 24 Maart 1752 is de Niwe Smouse Kerk bij de Houtmarkt met veel statie en onder een verschrikkelijke aandrang van menschen ingewijt, hebbende de voornaamste Jooden agt à tien gulden voor een plaats of lootje gegeven, die aan de arme Smouse waaren uitgedeelt...”

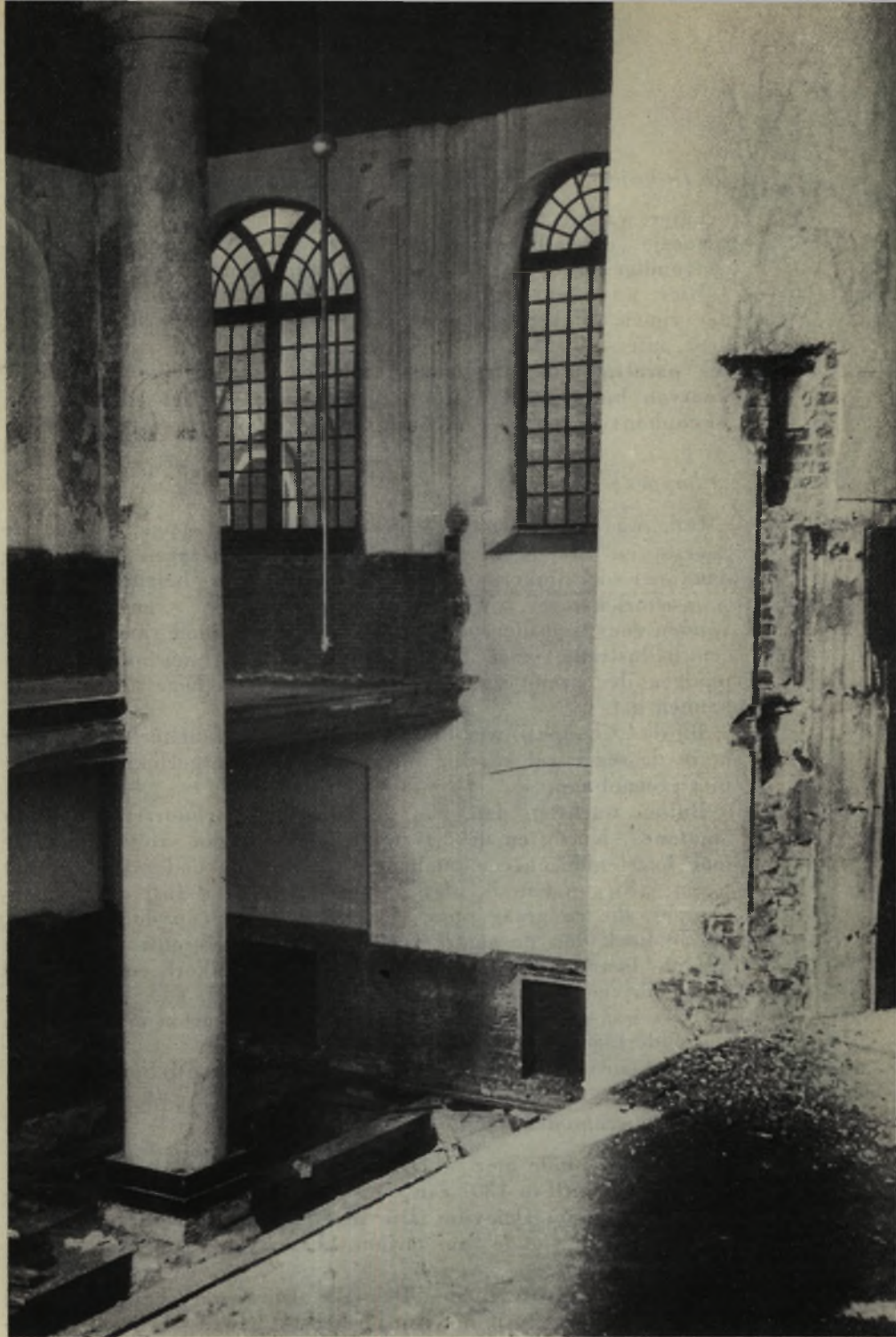
Vriendelijker en vertrouwelijker klinkt het woord van de protocolschrijver:

„Um 1 Uhr hobben „hooulom” sich „makdiem” gewesen „achas leachas beweis ha'kneses hagadosjo”. „Ha-jechiediem hisasefoe Jachad in die grounze alte Schul welke illuminirt is gewesen.”

Om drie uur gaat de stoet op weg. Achter de sjamosiem volgen Arjeih Leib en Chagam Is. Haim Abendana de Britto. Dan de „Chagmei-beis ha Midrosj”, vervolgens zeven Parnosiem dragende de „zeer heerlijk vercierte” sefariem.

En ver, ver achter de feeststoet — eeuwen later — wij, die afdoende hebben geleerd hoe in het Goles vreugde kan verkeren in rouw — grootheid in armzalige ruine.

¹⁴⁾ Zie J. Zwarts. *De Amsterdamsche O.R. R. Saul Löwenstam*, (overdruk uit N.I.W. z.j.)

De verwoesting achter de muren der Nieuwe Sjoel

(foto Boris Kowadlo)

De Droosje

Later was de Nieuwe Sjoel het centrum van de Amsterdamse „droosje” op Sjabbathmiddag. Daar werd het woord van God op eenvoudige wijze, aan de armen der buurt overgebracht.

Hier was het oord van Dr. de Hond. Hem heb ik, temidden der zijnen, dikwijls gehoord. Vaak zeer alledaags. Doch menig keer, uiterst brillant. Zo toen hij eenmaal het lied aan de Schelf-zee parafraseerde. Beginnende met een dichterlijke exclamatie, waarvan het refrein bestond uit de woorden der soldaten van Xenophon: Thalatta — Thalatta.

„Choppes”

Ook was deze Synagoge in onze dagen de plaats waar de „eerste en tweede klas Choppes” werden bezegeld. Men ging dan aan de linkerkant door de gang en belandde in de „consistoriekamer”. Waar in de herfst de examina plaats vonden voor Godsdienstonderwijzer en de Rabbinaal rangen. Er was een ballustrade, waar Jan Publiek zich kon amuseren met het pijnigen der arme candidaten. En soms zelfs haar afkeuring te kennen gaf.

Bij de „Choppes” was hier gelegenheid tot feliciteren. Het ging er in de regel wel gezellig toe. Een zekere burgerlijkheid was er niet vreemd aan.

Buiten wachtten dan, aan de poort, de „schnorrers” op hun „matone”. Kiksie en de „sterrekoeker” met zijn vrouw, die haar man begeleidde op een tamboerijn, als hij zijn lied zong, met het begin: „Riegen kan ik niet”. Ook was er eens Josj de Hondenmepper, die zo graag rauw vet at, bij Koster op de Breestraat, op de hoek van de steeg. Tenslotte de arme vrouw met de gedraaide handen. En „Pronkbeon”, die zijn linkerbeen geslingerd hield om een stok, als een gordel van smaragd.

Zelfs was er een man die „niks” had en daarom een stuk van zijn onderkleding den volke toonde. . . .

We staan nu voor het huis tussen Neie en Groote Sjoel.

Rebbe Awrohom Delaville

In 1807 woonde hier — Daniel Delaville. Boven het Mikwe.

Aan hem werd in 1807 een zoon geboren: Awrohom — de latere Rebbe Awrohom Delaville. Die in 1827 leraar werd in het Hebreuws aan het oude Seminarium. Leraar van velen.

Hij was een echte Rebbe: Delaville. Die in de Chewre (wie zal eens de cultuurhistorie der Amsterdamse Chewre schrijven!) leerde

„Schnorrs” voor de Nieuwe Sjoel

voor de eenvoudige proletariërs, die na volbrachte, moeilijke dag-taak een „dewar Toure” kwamen horen.

Hij was een fijn manneke. Zo een, die Siegfried van Praag heeft beschreven in „*De Weg van het Heimwee*”. Een „rebbe”. Geen „rabbijn”. Niet slechts religieus, doch meer nog sociaal-economisch de vraagbaak der massa. Hij kent zijn blijvende schuld tegenover al de mensen en delgt die, door zichzelf immer te beproeven. Zijn woord brengt hij uitstekend verlossing, als alle harde wetten de bedelaars om rechtvaardigheid het zwijgen hebben opgelegd. Harmonische synthese van allerbeste menselijke eigenschappen, smaakt hij gedurig de vreugde der opoffering en die der innerlijke bevrijding.

Zo accentueerde het Oost-Joodse Chassidisme de ideaal-verhouding leider-massa in het spreekwoordelijke „Rebbe en zijn Chasiediem”.

Ook hier in het uiterste Westen kwamen zulke „rebbe’s” voor. Awrohom Delaville was een van hen.

Toen hij eens als leraar in een Chewre werd aangesteld, werd hem de plaats van zijn voorganger aangeboden. Hij weigerde. Vroeg een andere stoel, die hij naast die van zijn voorganger plaatste.

Veel Hebreeuwse pennenvruchten — typische producten der Nederlandse Melietsa — zijn van hem bewaard gebleven. Gelegenheidsgedichten, vertalingen van Tollens en Borger. 18 Mei 1877 — op de eerste dag van Sjawoeoth — stierf hij. Betreurd door heel het Ghetto.

Dat nog een gijntje van hem wist te vertellen in de dagen, toen ik op het Seminarium kwam. Heer Biegel ontmoette hem, toen hij uitgleed, midden in de ijzige winter en zei:

’t Is ook zoo glad

Meneer „Van der Stad”.

De rebbe gaf goed „sjoewe”:

As een spiegel,

Meneer Biegel!

De Grote Sjoel.

Even een eeuw-wandeling terug. Wij bevinden ons wederom in het Amsterdam van 1650. Staag breidt de Asjkenazische Kehilla zich uit. „Kehilloth” ware juister, want sedert 1660 bestaat er ook een Poolse gemeente, waarvan het reglement door Prof. Markon werd gepubliceerd.¹⁵⁾ Zij steunde veelal op de Portugese Mahamad, die gaarne een „divide et impera”-politiek voerde om zelve aan de macht te blijven. Bij haar voegden zich in de loop der jaren velen, waaronder de drukker Phoebus Levie, van wie het prachtige Mid-

¹⁵⁾ I. Markon: *Takanoth Sjel Kehal Jehoe de Polen Beemsterdam*, 1929.

*Deventer Houtmarkt
omstreeks 1671 (de
Nieuwe Sjoel is nog
niet gebouwd).*

*O.R. Abraham Samson Onderwijzer spreekt Koningin Wilhelmina
toe bij haar bezoek aan de Grote Synagoge op 1 April 1924*

deleeuwse Machzor-manuscript afkomstig is, dat nog in het bezit der Hoogduitse gemeente is.

Wanneer nu omstreeks 1670 de plannen voor een grote Synagoge vaste vorm beginnen aan te nemen, doen de Asjkenazische Parnassiem opnieuw pogingen om de eenheid te herstellen. Doch het duurt nog tot 1673 vóórdat — na ingrijpen der Overheid — beide gemeenten samen worden gevoegd.

Omstreeks 1670 dus plannen voor een nieuwe sjoel.¹⁶⁾ Op 5 Januari van dat jaar worden bestuurderen gemachtigd tot aankoop van de grond. Zestien dagen later wordt bij openbare veiling in het Heerenlogement een vierde erf gekocht. Kort daarna begon de bouw van Synagoge en twee bijgebouwtjes.

Architect was Daniël Stalpaert. Het metselwerk werd opgedragen aan Elias Bouman, de latere architect der Snoge; het timmerwerk aan Gilles van der Veen. Op 25 April eindigde het heiwerk. Enkele dagen later — 1 Mei — vond de eerste steenlegging plaats. „Geloofd zij God, die ons Zijn wonderbare genade heeft bewezen in de stad Amsterdam, de Hooggeprezene — Amsterdam Hammehoellala...” aldus de Parnas Tsadok ben Salomon Perelsheim, aan het begin van zijn dagboek over de bouw van dit... totaal vernielde en ontwijde Beth Hakneseth.

15 Nisan 5431 — 25 Maart 1671 — wordt de Grote Synagoge

¹⁶⁾ Alles volgens Dr. D. M. Sluys in zijn speciaal-studies en zijn overzicht in *Brugmans-Frank*.

De Grote Sjoel thans

(foto Boris Kowadlo)

ingewijd. Van haar interieur — ons allen van vroeger bekend — noem ik slechts het Aron hakodesj opgetrokken uit wit marmer en edel hout. Een geschenk van R. Abraham ben R. Isaac Auwerbach uit Coesveld, toendertijd te Amsterdam. Nog zijn de resten ervan aanwezig. Gelijk het antieke koper, dat — slechter gerangschikt dan oud ijzer op een marktplaats — ergens op een hoop ligt gesmeten. Historische oorlogswezen, om wie niemand zich schijnt te bekommeren.

De bijgebouwtjes

Van twee bijgebouwtjes sprak ik? Op de foto wijs ik U een huisje op de Houtmarkt, ter plaatse waar zich tot voor de oorlog het „Mikwe” bevond. Ik sta er even bij stil.

Tot het Joodse ceremonieel behoort sedert eeuwen het „Maanvieren”. Sinds overoude tijden trok het bruidspaar op de bruiloftsdag naar bos of rivier, om zich daar te verlustigen — in het Middel-Hoogduits „meien” geheten. Over dit „meien”, waarvan een rijke literatuur spreekt, is in de Joodse folklore veel te doen geweest. Te onzent heeft wijlen Sigmund Seeligmann in een fundamenteel artikel, de vele aspecten ervan belicht.¹⁷⁾

Volgens een oude Minhag „nemt der choson de kalleh bei der hand und fiert sie ein wenig. Asau (en dan) werft den der Kaal (de mensen) Korn (tarwekorrels) auf choson und kalleh und sagt: „Peroe oerewoe”. Sedert het begin van de 18e eeuw wordt dit gebruik in de „Hanhagoth Beth Hakneseth” genoemd.

In de Oostelijke muur van de Grote Sjoel nu — tussen het Aron en het Meijerplein was een deurtje, dat toegang gaf tot het bijgebouwtje, waarvan ik U sprak en dat op de foto duidelijk zichtbaar is. Hier was „Kaalstub”. Door deze deur gingen des ochtends bij de dienst — vóór „Baroech Sjeamar” de Raw met het bruidspaar, vergezeld door familie, naar het lokaal, waar de „maan” plaats vond. Het gebouwtje verdween bij de een of andere reorganisatie, doch de deur hield het vol tot 1912.

Het andere huisje werd later ingericht tot vestiaire. Tot 1905 diende het als congieergewoning. Er hebben van oudsher ambtenaren gewoond.

¹⁷⁾ S. Seeligmann in *Vrijdagavond* I, II, pag. 372 a.

*Grote Synagoge — links — en Portugese Esnoga omstreeks 1700
Het bijgebouwtje op de Houtmarkt is duidelijk te zien*

Abusievelijk verkeerde Hillesum in de mening dat hier de eerste ambtswoning van Chagam Tswi zou hebben gestaan. Deze bevond zich evenals zijn „Klaus” boven de „Drittsjoel”.

Gedurende vele jaren was daar ter plaatse het Beis ha Midrosj gehuisvest, en sedert de verbouwing in 1885, het genootschap „Reisjies Chogmoh”.

Nieuwe Amstelstraat

Zo ben ik letterlijk en figuurlijk afgedwaald en zijn wij ongemerkt al enige stappen verder in de „Sjoelgas”. De „Drittsjoel” ik noemde haar reeds — bestaat sedert 1700. Zij was aanvankelijk als „Kleine Sjoel” bekend. Vóórdien (in 1685) waren Parnassiem overgegaan tot het bouwen van een Tweede Synagoge, populair geworden onder de naam van „Obbene-sjoel”.

En nu de kring van dit alles is voltooid, voel ik mij gedwongen U nog eenmaal te confronteren met het rijk gevarieerde leven, dat zich hier vroeger afspeelde.

Want wat betekenen deze stenen voor U, zo ik ze niet alle „als een nevel kan laten verdwijnen in den blauwen hemel” der verbeelding?

Ik vertel U van het „Request en appointment dat onze vrouwen met geen hoepelrokken mogen komen in de kerk”. Dato 14 Nov. 1732. Waarin door Parnassiem protest wordt aangetekend tegen „de wijd uytgestrekte hoepelrokken waarvan veele vrouwen onder hunne natie zich van bedienen” — Waardoor „eensdeels in het opklimmen der trappen veel ongemaks veroorzaakt (wordt), (terwyl het) andersdeels veel stoffe geeft van vele ontugtige dartelheden aan de zich bij die trap bevindende manspersoonen en jongelingen...”

Van de opschuddingen en verwijderingen die er ontstaan tussen voor- en tegenstanders van de bas-zanger en die oorzaak werden van formele knokpartijtjes en uitgebreide pamfletten-oorlogen.

Ik zie in deze straat (het is 1811) Napoleon, op de stoep van de Grote Sjoel, ontvangen door H. de H. Lemon. „Soyez notre père, nous serons vos enfants” — stottert de Parnes er met moeite uit. Dan, zo schrijft hij zelf: „ik voel mij beswijken”.¹⁶⁾

En komende tot de dagen *onzer* jaren denken wij allen ongemerkt aan verwanten en vrienden, die hier kwamen en nooit meer zullen wederkeren. In deze straat, op dit plein, waar ondanks de oude kritiek, onverbreekelijke banden ons in herinnering binden.

¹⁶⁾ D. S. van Zuiden: *De ontvangst van Keizer Napoleon vóór de Grootte Synagoge te Amsterdam*, V.A. 5e jaargang II.

Gelijk zij de romantische dichter bonden, die in de straten van het oude vaderland bleef verlangen naar het Guispad tussen Koog en Westzaan. Die biddende aan de Klaagmuur bleef mijmeren over de banken van de Grote Sjoel. Jacob Israël de Haan, die naar aanleiding van de Tentoonstelling „Het Verdwijnend Ghetto” eenmaal van deze plaats een schoonheid bezong, die ons in stede van beleefde werkelijkheid, voorkomt als een ver verwijderd vaag sprookje, vreemd opdoemend uit het spinrag van een onwezenlijk verleden. Beladen met weemoed en ongestilde smart..

*„maar hoog-ongebroken
Bouwen¹⁹⁾ daar de drie trotsche Synagogen
Aan 't Plein, waar weidsch de zomer is ontloken,
En de ochtendzon brandt door de boomenbogen,
Wanneer de vromen opgaan tot gebede.
En de avond daalt met zijn kalme vrede
Bij 't zonnig licht van ster en zilvermaan”.*

¹⁹⁾ Het werkwoord *bouwen* hier in een zeer speciale — bij de De Haan vaker voorkomende — intransitieve betekenis gehruikt.

V.

DEN TEMPEL DER JOODEN TOT AMSTERDAM

WEER staan wij op het Meijerplein. Ik leid U naar de stille kant, waar in de vallende avond hoge iepen, kaal van blâren, hun vreemde takken strekken naar een loden lucht. Want het is November — lege hemel, leeg plein, leeg hart.

En toch — mét U wil ik de volte van een verleden, dat ons verwarmen kan. Een vertrouwelijk gehaar, dat zich beschermend over ons buigt. Daarom ook zeg ik U het woord, dat in zijn geladenheid al de gevaarlijke aspecten van ons huidig Joods leven omvat: terug. Voor één avond terug naar . . . de Snoge.

Want, en ik geef wederom het woord aan Jacob Israël de Haan:

*„Stout bouwt het Huis der Joodsche Portugeezen
„Gelĳk de Tempel twintig eeuw voor dezen:
„Zijn binnenbouw, zijn hof en bijgebouwen
„Muren, waarop verdedigers vertrouwen.
„Avond. Treedt in: bundels van kaarsen bloeien
„Als rozen in heiligen hemeltuĳn.
„Zoo wit, zóó stil, hun sidderlichten vloeien
„Tot zilverschaduw en tot schaduwbruin”.*

Een stukje Rapenburgerstraat, dan staan wij bij de poort. Ik ga U voor. Reeds heeft de Sjammas beide lantaarns aan de hoge ingang ontstoken. Weldadig schijnsel verlicht een van de fraaiste kerkepleintjes uit de lage landen. Over de halve deur van een der dienstwoningen leunt een vrouw. Delftse intimiteit — gelĳk Pieter de Hoogh haar vereeuwigde.

Nu wij allen voor de ingang staan lees ik met U de „Perat” — „En ik — in liefde voor U — wil ik komen tot Uw huis.” Zestien honderd twee en zeventig” tellen wij en ik wijs U op de naam *Aboab*, in het tekstwoord verscholen.

Want Chagam Isaac Aboab (de Fonseca) is de grote propagandist geweest voor de bouw der Snoge. Reeds in 1670 werd hier-

mede begonnen. Naar ik wil geloven — niet zonder jalouzie jegens de Asjkenaziem, die zich toen reeds in het bezit van de Grote Sjoel konden verheugen.

Het rapport door een in het leven geroepen commissie uitgebracht en door De Castro ¹⁾ in extenso gepubliceerd, geeft ons een kijk op de verschillende plannen.

Als laatste in de rij wordt de aandacht gevestigd op een stuk grond „gelegen voor de hoofdingang van het Leprozenhuis”. Ter plaatse waar zich oorspronkelijk de St. Anthonispoort heeft bevonden. Menselijk is de documentatie — sprankelend van leven en vol begrip. De plaats is ruim. Zij is niet veraf. De eerste „Jodenhoek” toch strekte zich uit rondom het uitgebreide Vlooyenburg. Ook hoeft men niet bevreesd te zijn voor de kinderen, die immers geen brug hoeven te passeren en ongehinderd kunnen spelen op de plaats. Goede zorg voor ons Joodse kind, zijn wij hierin niet het diepst geschonden?

Op 23 November 1670 preekt Aboab. fl. 40.000 is het resultaat.

¹⁾ Aan het degelijke boekje van D. H. de Castro: „*De Synagoge der P.I.G. te Amsterdam*, 1875, ontleende ik veel gegevens.

De Esnoga, hoog oprijzend boven de dienstgebouwen

(foto Boris Kowadl)

Wel is in geestelijk opzicht het hoogtepunt van bloei reeds voorbij doch nog rijkelijk vloeien de economische bronnen, waaruit vele generaties mogen putten.

Hevig wordt geboden op het recht van de eerste steen. Mozes Curiel — (wij passeerden zijn woning aan de Joden Heerengracht 49) spant de kroon met fl. 800.—. Drie anderen — waaronder twee De Pintos — weten zich eveneens te klassificeren.

Donderdag 17 April 1671, om 3 uur 's namiddags, vindt de plechtigheid plaats. Onbewust kijken wij elkander aan en dan langs de muur naar boven. Twee honderd zeven en zeventig jaar. Wel speels is het Joodse lot en zijn schakeringen talrijk als de sterren des hemels — als zandkorrels op de duinen der zee.

Even stremt de oorlog van 1672 de voortgang aan de bouw. Dan een zware orkaan op de eerste Augustusdag van 1674. Doch op Sjabbath Nachamoe van het volgend jaar is eindelijk het geheel voltooid en staat daar „Den Tempel der Jooden tot Amsterdam”.

„Gelijk den Tempel twintig eeuw voor dezen”

Niet toevallig schijnt deze term te zijn gekozen. Naar ons gevoelen heeft J. Zwarts aannemelijk gemaakt, dat in de opvattingen van de architect Elias Bouman, het beroemde tempelmodel van Jacob Juda Leon uit Middelburg een rol heeft gespeeld.²⁾

Jacob Juda Leon — Rabbijn en tekenaar — vervaardigde een reconstructie van Salomo's tempel — waaraan hij zijn bijnaam „Templo” ontleende. „In seeckere gang op Uylenburg naast de Vergulden Valck was dit model te bewonderen voor ieder, die het „belieft te sien.... 's morgens van neghen tot elf uyren ende 's namiddags van twee tot vijf uyren”.

Wellicht wandelt ge even met me — de Jodenbreestraat af — naar Templo's huis. Hij vertelt U — in alle bescheidenheid — van de „Afbeeldinghe, d' welck ick van dit costelijck gebou met groote curieusheydt op 't alderlevenste als mij eenichsins is mogelijk gheweest, ghemaect en bij mij hebbe, bestaende in een stuck van thien voeten lanck van Oosten na Westen, van twintich voeten breed van Suyden na Noorden, ende van zeven voeten hooch, ghemaect op zoo een mate, de welcke comt te wesen, een dryhonderste deel van de grootte als den Tempel gheweest is.”

Wij staan weer op de plaats. En met deze gegevens toegerust bekijken we het in Ionische stijl opgetrokken, gebouw voor ons intenser. Slenteren wij er om heen en trachten ons in te leven in de conceptie van Bouman. Want, hoezeer ook door sommigen betwijfeld, *hij* is de bouwmeester geweest en niemand anders.³⁾

Vrij staande temidden van de bijgebouwen, staat de Snoge daar

²⁾ J. Zwarts: *Hoofdstukken*, pag. 118 env.

³⁾ A. M. Vaz Dias in *Maandblad Amstelodamum*, Nov. 1934.

*Het bestuur van de „Santa Companhia de Dotar Orphas e Don-
zellas” bij de jaarlijkse loting op de binnenplaats der Eusebio*

als Salomo's tempel — tot in vele maatverhoudingen daarvan een getrouwe nabootsing. De hoogte — 69 Amsterdamse voeten — sluit aan bij de 120 ellen hoge tempel. „De stijlen en servasen herinneren aan de pinnen op het tempeldak, ter afwering der vogels”. Het voorhof — bij de ingang — meet, gelijk het eerste deel van het Beth ha Mikdasj, plm. 20 bij 40.

Ook van binnen — en wij zijn ongemerkt al verder gegaan — treffen de aanknopingspunten. Daar staan de grote zuilen, gelijk in het Godshuis te Jerusalem. 't Is alsof na „het heylighe” der Synagoge — het „heylighe der heylighen” wordt gesymboliseerd door het Hechal — 40 Amsterdamse voeten breed — en geheel vervaardigd van Braziliaans Jacarandahout.

Doch genoeg hierover. Het was slechts onze bedoeling vast te stellen de gedachtengang der toenmalige instanties. De wil zegevierde om hier in het Galoeth een geestelijk centrum te scheppen voor alle tijden. Het historisch bewustzijn van de zwervende Sefardie, hopende op een spoedige verlossing, is overgegaan in een vastgeankerd liggen in de haven der Nederlandse ballingschap.

In deze Snoge zie ik vóór alles de tegenhanger van het Messianisme van 1666. En als ik met U de jubeltonen beluister bij de opening, denk ik aan de drukker Athias, die enkele jaren vroeger in zijn brief aan de Staten nog smeekt „om een zachte ballingschap en niet een harde herbergzaamheid”. Mij realiserende, dat nog geen 10 jaar vóór het oprichten van deze hoge muren, Amsterdamse Marranen - nuchtere kooplieden - naar de Noordzee snelden om te wachten op een Mozes die het water zou klieven tot een moeilijk en lang pad naar het land der vaadren.

Slechts een enkeling moet dit hebben gevoeld. Ik ontdek het in de woorden van David ben Abraham de Castro Tartas, wiens broeder Izak nog in Lissabon op de brandstapel het leven liet, die daarom zich gaarne „Achi ha Kadosj”, „broeder des martelaars” heeft genoemd en in 1666 als drukker een leidende rol speelde bij het opklaaiende Sabbathianisme. Hij vermeldt in de Voorrede der prachtige „Sermoes”, dat de inwijding op hem meer de indruk maakte van een feest in vrijheid en in de tempel gevierd dan in een Synagoge — in ballingschap.

„Zijn binnenbouw”

Ik ga U nu langzaam voor door het gebouw — U er nog op attent makende, dat het tochtportaal eerst veel later is aangebracht.

Het licht is inmiddels ontstoken. Een zacht schijnsel van al flonkerende kaarsen verleent het gebouw een milde sfeer van heiligheid. Vijf rijen geel-koperen kronen — evenveel stralende, glanzende bundels. De slanke lijnen van een ongeëvenaarde archi-

De Esnoga in 1675, naar Romeyn de Hooghe

teatuur vermengen zich in het half duister met geheimzinnige schoonheid.

Wij staren naar het middengewelf, rustende op 4 kolommen van Bremersteen. Ik citeer voor U de woorden van Sigmund Seelig-

mann: „kapitaalkracht en offervaardigheid, durf en cultuur” — waarlijk dit waren de componenten der Amsterdamse Marranen.

Stap voor stap gaan we nu verder. De hoge vensters — vroeger glas in lood gevat — kijken ons aan als grote, trouwe ogen. Twee en zeventig in getal beschrijven zij Gods enige naam. Late herinnering aan Joodse mystiek, in deze Gemeente zo hevig doorleefd. De wanden — vroeger op feestdagen behangen met de 184,5 el goudleder, thans helaas verdwenen — doemen droef donker op als reuzen uit oude tijd.

Bij de Theba houden wij halt, dit meesterstuk van meubelkunst, eveneens van Jaracanda-hout vervaardigd. Dan wijs ik U van hieruit de twee ingangen aan Zuid- en Noordzijde. De laatste door de Parnassiembank afgesloten — de eerste slechts bij buitengewone gelegenheden in gebruik.

U volgt mij daarheen. In gedachten zien wij Gazzan J. D. Blanes staande voor het zilveren Chanoekilje. Wat zegt U mijn woord, vervuld als gij zijt — ieder — van persoonlijke herinnering.

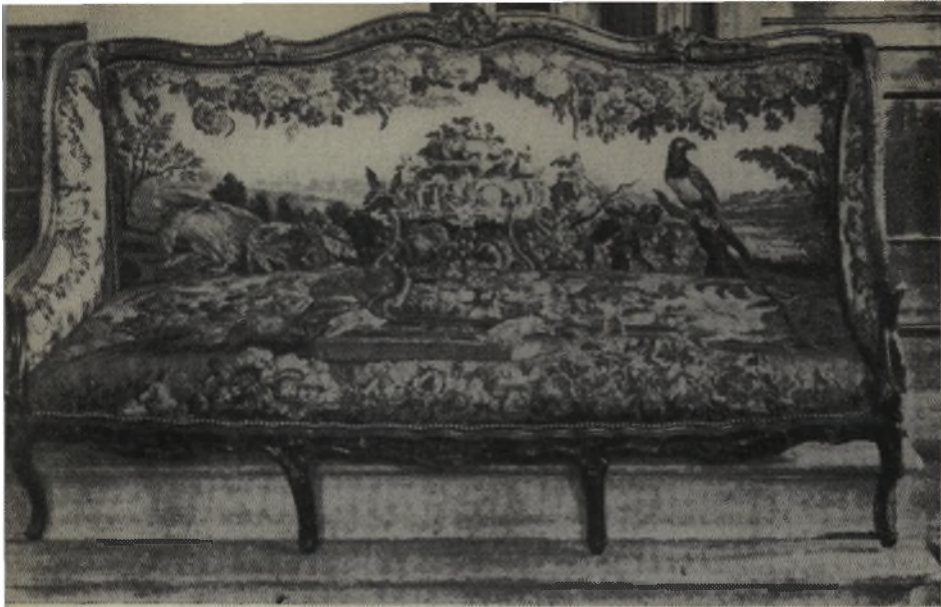
Op de grond een luik. Een trap voert naar beneden. Tegen de muur bevindt zich hier een soort eilandje. Daaraan vastgemeerd een bootje, waarmede men onder het gebouw kan varen. Want de grondvesten staan in stromend water. Wonderlijke constructie. Bijna legendarisch verhaal — fluisterend verder verteld in de schemering, als de werkelijkheid vervaagt en historie in sprookje verkeert.

Dan door het hek — voorzien van kandelaars — naar het Hechal. Vijf deuren van voren en twee ter zijde.

Boven de middeldeur, tussen twee kolommen, de figuur van een vogel, door de natuur daarin gevormd. Vogel — symbool van vrije wiekslag — van vleugelen der tijd. Van gekooid zijn. En gewond.

Wij staan voor de twee prachtige — met gobelins beklede — canapé's — bestemd voor de Bruidegoms der Wet. In 1742 namens een onbekende geschonken. Ook zij waren verdwenen. Ergens in Duitsland aangeland bij een boer. Toen zij werden opgespoord, toonde deze zich nauwelijks teleurgesteld. „Want zij waren zo hard om op te slapen”.

Door het andere hek gaan we nu terug. Doch niet, voordat ik U heb gewezen op het schip met zijn 20 banken, aan het einde waarvan zich — vlak bij de plaats van de Chagam — de plaatsen bevinden van de „filhos de velhos” — de zonen der ouden. Kinderen en kleinkinderen van het eens zo machtige patriciaat. Uit de dagen, toen talloze Snogeiro's hier bezoekers waren en gapende lege Gaveta's ongekend.

Een der met gobelins beklede canapés

Kostbaar zal dit alles geweest zijn". Uit de rij hoor ik het mompelen en ik lees U daarom de rekening voor, die Ets Haim nog bezit. Totale kosten: fl. 186060, 2 stuivers en 8 penningen. Onvolprezen nauwkeurigheid.

Baas „Pedro Ros Elias Bouman" kreeg fl. 14581 en 10 stuivers. Hij heeft het verdiend.

Aan de zorgen van Parnassim danken wij vanavond het tentoonstellen van enige fraaie kunstvoorwerpen, die ik U nu in het voorbijgaan laat zien. De Cohaniem-kan — drijfwerk uit de tijd van Adam van Vianen — voorstellende het bezoek van Seba's koningin aan Koning Salomo ⁴⁾. Een geschenk van Emanuel Levy Mendes en zijn echtgenote Constancia Levy Duarte uit 1694.

Wist U, dat de Duartes, Alkmaarse Marranen, eenmaal behoorden tot de Muiderkring? In 1633 schrijft de dichter Hooft aan Maria Tesselschade over „die overdiefsche ooghen van Franche (Francisca Duarte), die niet alleen meeslepen 't geen zij belonken. maar in de zielloze dingen een zucht verwekken om haar na te loopen, als zij schoon uyt hun gesicht is!" Even flitst weer dat wonderlijke cultuur-contact der 17de eeuw door ons heen. ⁵⁾.

En het moet U in ditzelfde verband ook niet verwonderen, dat ik U op een kan een Nereïde laat zien, komende uit de baren. En

⁴⁾ De hierbij behorende kan werd in 1777 gestolen en in 1780 door een andere vervangen.

⁵⁾ Dr. F. Szper in *Vrijdagavond* I, pag. 99 enz.

Verguld zilveren priesterschaal en kan

op de daarbij behorende schaal, de aanbieding van de gouden appel aan Venus.

Want de Amsterdamse Marranen waren eeuwen object ener suggestieve Renaissance geweest en stonden — mede door het schijnchristendom der vroegere generaties — los van gesloten systemen en dogmata. Hun cultuur — niet geremd, doch naar vele zijden gestuwd — zocht langs 's Heren wegen naar vorm en gestalte. Een vroege Emancipatie wil ik U in 't kort voor ogen toveren.

Met haar maatschappelijke mogelijkheden — haar imponerende rijkdom, verblindend door felle glans. Doch eveneens vermanend tot besef voor al de gevaren van een steeds doffer en doffer worden van de wezenlijke Joodse inhoud.

Gedicht en Gezicht

Nu staan wij wederom op de plaats. Uit de bibliotheken van Ets Haim haal ik vlug wat illustraties en litteratuur. En met U doordroom ik in brede lijnen nogmaals de historie van het gebouw — in gedicht en gezicht.

Met Romeyn de Hooghe beginnen wij:

*„Dits, 't leerhuys van de Wet, 't gebedenhuis der Jooden,
Een Bouman's Meesterstuck, de eer van 't nieuwe werck
Aen d'Amstel en het Y; dees God gewijde kerk*

*Vreest geen geweeten-dwang noch pijningen noch dooden
Wast eedle Judaes stam en laet u looten bloeyen
Wat doet de kracht van 't land als borgers aanwas groeyen."*

Gebogen over zijn kapitale ets, doorvoelen wij de speelse vreugde, die de inwijding bezielde. Fleurig en uitgedost lijken de tallozen, die de Esnoga juichend vullen.

Nog een afbeelding van De Hooghe: „'t Profil van de Kerk". Wij

staan op de brug over de Houtgracht en beleven het wonder van dit Amsterdam der 17e eeuw. Gouden koopmansoord — toevlucht voor ballingen uit vier hoeken der wereld.

In de omgeving: „het Leprooshuys", „De Stadsblomtuyn", „De Muiderpoort", „het Huysittenhuys", „de Kerk der Hoogduytsche Jooden". Zo dwaalt ons oog over vervaagde beelden uit voorbijgegaan tijdperk van glorie en roem.

Gij wilt plattegronden? Ik toon ze uit onze verzameling. Ook het portret van Chagam Aboab, op 81-jarige leeftijd, uit 1686. Aboab, die geheel de 17e eeuw beleefde en zijn gemeente zag groeien van onaanzienlijk Marraans dorp tot metropole der Joodse diaspora. Toon-

Chagam Aboab op 81-jarige leeftijd

aangevend door macht en waarden.

Pieter Persooy's schetsen: „Het voorhof en ingang der vrouwen-synagoge", de scholen — eenmaal in heel de wereld vermaard. De „Suyverplaatsen".

Bernard Picart's gravure uit 1721. Fouquet's plaat voorstellende: „het kerkgebouw van de Breestraat gezien" en tenslotte de

prachtige prent van Bernarts, die ons de Snoge laat zien op het Poeriemfeest.

Grote meesters? Op de Vermeer-tentoonstelling van 1935 bevond zich een schilderij van Emanuel de Witte uit de collectie van Anton Jurgens te Londen: De Portugese Synagoge te Amsterdam. Een prachtig doek uit de Delftse School. „De blik volgt het gedurfde perspectief van het Middenschip, dat met kleurige-pittoreske figuren gevuld is....” aldus Schmidt Degener. ⁶⁾

En ook de 19e-eeuwse grootmeester van het kerkinterieur — Johannes Bosboom — vereeuwigde het gebouw. Het werk inspireerde Mevrouw Bosboom-Toussaint zelfs tot het schrijven van een historische roman over de Portugese Joden van Amsterdam, die helaas nimmer werd voltooid.

Een uitgebreide correspondentie met Isaac de Costa is het gevolg. Alles wil Truitje weten, want „een koninklijk volk eischt een koninklijke studie eer men er van praten mag....” ⁷⁾

En zo bevinden wij ons reeds midden in de 19e eeuw. Zijn wij genaderd tot onze dagen. Vanavond. Is het Novemberkoude, die ons doet huiveren of siddering, die ons terugbrengt naar dit armzalig Galoeth.

Die haar bezochten

Kunt U iets van haar bezoekers vertellen? Ik neem eenvoudig de voortreffelijke handleiding van Jacobsen Jensen: *Reizigers te Amsterdam*. In de Index zoek ik: *Portugese Synagoge* en ik lees voor. Tientallen namen van even zovele beroemdheden.

Wie heeft haar niet bezocht? Oranjevorsten en buitenlandse koningen, Rabbaniem, Gezanten en Geleerden. Toen ik — na deportatie uit Belsen — te Tröbitz was ondergebracht, in het huis van een voormalige S.S., vond ik in de *Reisetagebücher* van Arthur Schopenhauer — uit de jaren 1803 en 1804 — een frappante beschouwing over diens bezoek aan de Snoge. Mijn eerste naoorlogse contact met de geschiedenis der Amsterdamse Sefardiem.

Nog is zij een der bezienswaardigheden der stad. Grootse rest van een Verdwenen Ghetto. Overheersend een Jodenhoek, slechts bestaande in Uw en mijn herinnering.

„Zijn hof en bijgebouwen”

Wij hebben nog tijd. Ik toon U in de Mahamad het schilderij van Romeyn de Hooghe, door overschildering onherkenbaar verminkt. Dan, door de smalle gang, naar het secretariaat, waar aan de wand een keur van afbeeldingen hangt.

Meer is er niet van node om U in het kort de historie der Sefar-

⁶⁾ *Catalogus Vermeer-Tentoonstelling*, 1935. No. 136.

⁷⁾ J. M. Hillesum in *Vrijdagavond* II (14-8-1925), pag. 313.

diem in te prenten. In het midden het grote schilderij van Jacob Sasportas, van een onbekende meester. Geschenk van zijn weduwe. Reeds sedert jaren is het Haagse geslacht der Sasportassen geheel in het Christendom opgegaan. Boven de deur Immanuel Capadose — lijfarts van Lodewijk Napoleon. Ayllion — Salem — Juda Leon Templo — de tijd is te kort voor al dit merkwaardigs. Hier het portret van Gazzan Jacob Jessurun Cardoso, wien Isaac da Costa eenmaal een gedicht wijdde, dat Ets Haim in handschrift nog bezit:

„Doe dan nog lang Uw stem de hooge tempeldaken
Weergalmen van haar zoete melody
Doe't d'eerbied van het volk en zijn gevoel ontwaken
Voor Mozes' wet en Davids poezy.⁸⁾)

Ondertussen heeft een enkeling de luiken terzijde geschoven en zien wij allen uit over het plein. Avond van vredige stemming.

Door de andere uitgang naar buiten. Even een kijkje in de Medras. Zij wordt hersteld. Van de muren lezen Pauta's de namen van hen, die Ets Haim hebben geschraagd door al de eeuwen. Dan door een tussendeur naar de bibliotheek.

Ets Haim.

Reeds in 1616 ontstond — uit de combinatie van twee bestaande „Chebrot” — de vereniging: Talmud Tora, onder het voorlopige bestuur van Abraham Gabay en den beroemden David Curiel. De laatste (= Lopo Ramirez) woonde op de Breestraat en werd in 1628 bijna het slachtoffer van een roofoanval. Een zekere Jan Dircksz alias Jan Ruydiger, overviel den rijken diamanthandelaar te zijnen huize en sneed hem bijkans de hals af.⁹⁾)

David — die het buiten *Neerdijk* aan de Vecht bezat — vormt een typisch stukje Joodse historie van Amsterdam.

Kort daarop werd het eerste definitieve bestuur gekozen. De dichter Rohiel Jessurun (alias Paulo da Pina) was de eerste Gabay. Waar men de vroegste historie van dit instituut openslaat, ontmoet men beroemdheden. Van allerlei slag en schakering. Lees slechts de namen diergenen, die allen de eerste Ascamot ondertekenden. Op dat overoude, vergeelde papier, dat wij wederom bezitten: Dr. Abraham Farar, Jacob Jehuda Leao (Templo), een der eerste leraren, Joseph Pardo, Menasseh ben Israël en zijn zoon Joseph, Bento Osoryo, Uri ben Josef ha Levi.

Een twintigtal jaren later (18 Juli 1637), op den eersten dag van het Wekenfeest, ontstond onder de drang der economische omstandigheden (de bekwaamste leerlingen braken hun studie

⁸⁾ J. S. da Silva Rosa in *Vrijdagavond* II (23-11-1925).

⁹⁾ Over hem A. M. Vaz Dias in *Ha'ischa* VIII, 10: *Een merkwaardige erfenis-quaestie.*

ontijdig af) een nieuwe Irmandade (= gebroederschap), ten einde in deze toestand verbetering te brengen. Onder de naam van Ets Haim. Nog wordt op Sjawoeoth jaarlijks het verjaringsfeest herdacht.

Ook na de vereniging der Gemeenten (1639) bleven deze instituten bestaan. Haar onderwijs-systeem droeg de bewondering weg van geheel de Joodse wereld uit die dagen. Overbekend is de karakteristiek, die Sabbattai Bass daaraan in 1680 wijdde.

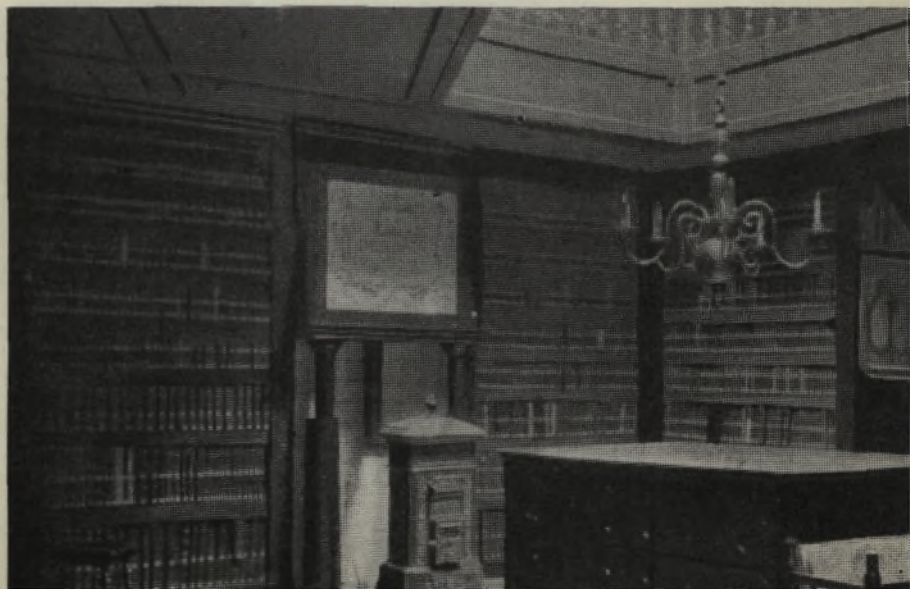
Van haar talloze leerlingen werd de uitgebande Spinoza het beroemdst. Nog bewaart ons archief de leerlingenlijst, met zijn doorgeschrapte naam.

De bibliotheek, die zich gaandeweg formeerde, werd dienstig gemaakt aan een diepgaande bestudering der Joodse litteratuur. Meer speciaal aan die van Maimonides, waarvoor men kostbare handschriften en oude drukken aanschafte, die ook thans nog het sieraad der wereldberoemde verzameling uitmaken.

In de 18e eeuw kwam men zelfs tot het uitgeven ener Hala-chische periodiek: *Responsen van Ets Haim*. Die in de verzamelingen der Joodse wereld uitermate zeldzaam is geworden, door de zeer beperkte oplaat. Eerst in 15, daarna zelfs in 12 exemplaren.

Op het eind der 19e eeuw werd de oorspronkelijke boekerij weergaloos verrijkt door de schenking van David Montezinos. Deze eenvoudige, hoogst kundige bibliograaf had met zeer bescheiden middelen — mede dank zij de steun van een broeder — een prachtige verzameling opgebouwd. Door contact met Gabriel

Kijkje in de bibliotheek van Ets Haim

Polak, Hijman Wagenaar, Meijer Roest en N. H. van Biema, werd hij ook in wetenschappelijk-bibliografisch opzicht een man van betekenis.

In 1885 had de oude bibliotheek reeds haar plaats in een verbouwde ruimte gekregen. Grenzende aan de Medras. In 1889 werd de Livraria Montezinos — met al haar zeldzame boeken, prenten manuscripten, Hebraïca en Judaïca — Ets Haim aangeboden. Twee jaar later werd zij ingewijd.¹⁰⁾

De volgende bewogen jaren liggen nog vers in het geheugen. Ook naar dit bezit greep de schendende hand van Hitler. Doch het bleef — o wonderlijke historie — bewaard. En kwam, door velerlei hulp der Nederlandse autoriteiten, terug.

Zondag 30 November 1947 werd de bibliotheek van Ets Haim — onder een indrukwekkende belangstelling — opnieuw ingewijd.

Terwijl ik U dit alles vertel staan wij ongemerkt wederom onder de hoge poort. En wel wetende hoezeer de leegte van een vernielde Jodenhoek contrasteert met de historische schoonheid, vertel ik U tot slot het verhaal uit een vergeeld Minhagiemboek:

Wanneer in het Oosten van Europa de zevende dag neigde naar de avond en drie sterren verschenen aan Gods wijde hemel, werden de Joden bang. De beschermende vleugels van koningin Sjabbath lieten los en onherroepelijk moet men huiswaarts door de moeilijke straten en stegen der ballingschap. Dan — zo vertelt het verhaal — ontstaken de dorpelingen hun lantaarns aan de lichten van de oude sjoel en voelden zich daardoor beveiligd tegen de harde Joodse levenspraktijk van alle dag.

Ontsteekt met mij tot slot van deze avond nog eenmaal Uw fakkel aan de goud-koperen kroon van deze tempel en weet U behoed door een bovenmenselijk contact met het eeuwige licht van ons Jodendom.

¹⁰⁾ Over dit alles uitvoerig: Dr. M. C. Paraira en J. S. da Silva Rosa, *Gedenkschrift* (1916).

VI

DE VINKENBUURT

WEDEROM zijn wij bijeengekomen. Over het natte asphalt ga ik U vanavond voor — naar de Vinkenbuurt.

„Bij de Vinkenbuurt heeft men zeker aan geen vogeltjes te denken, want zoo die daar al te voren mochten geweest zijn, zouden ze in de eerste helft der 17e eeuw wel verdreven zijn door de onafgebroken hamerslag der scheepstimmerwerven aan de overzijde op Marken.

Vinken heeft ook nog wel andere betekenis.

Vooreerst: „vinken, zijnde 't kapsel van het walvischspek”, weleer gebruikt om varkens te mesten; doch die wijze van mesten werd bij eene keur van de 12de October 1658 verboden, als „onbequaem tot 'smenschen voedsel”, en de varkens, welke op die wijze gemest waren, moesten onder de galg begraven worden. 't Zou kunnen zijn, dat vóór 't midden der 17e eeuw in deze buurt bewaarplaatsen van deze vinken waren aangelegd.

Ten andere: „schooijsers” of „kale vinken”. In Hooft's *Ware-nar* roept een kerel die een schat gevonden heeft, snoevende uit:

Waar is nu Grootebroek, Granmarchand, Snorkop en de Signeurs?

Kalevinken, kalevinken, al de premiers van de beurs!

En bij Vondel leest men in „*Den Gulden Winckel*”:

*Als eenen kalen Vinck, die eerst 't gedingh zal schiften,
En eet den armen op met gaven en met giften.*

De laatste betekenis schijnt hier wel de aannemelijkste, want als men de gelegenheid dezer buurt vóór 1660 in aanmerking neemt, — geheel achteraf, tegen de stadswal niet alleen, maar ook door Marken, Uilenburg en Rapenburg met hun werven en wijde grachten van het overige der stad afgezonderd, — dan laat het zich wel

begrijpen, dat het hier destijds een geschikte lokaliteit voor zulk een Vinkenbuurt was.

In 1660 en 1661 werd de Vinkenbuurt met hare lijnbanen en kroften gesloopt en de Rapenburgerstraat in de plaats aangelegd, maar in de mond des volks is de oude naam blijven leven."

Aldus dit lang-ademige citaat, dat ik U voorlees uit Jan ter Gouw's *Amstelodamiana* ¹⁾. Het brengt ons nader tot de buurt, waar Ter Gouw zo dikwijls moet hebben gewandeld als (het is weinigen bekend) leraar aan ons Seminarium.

Toen in 1658 de vierde uitbreiding der stad een feit werd, vestigden zich hier voornamelijk de beter gesitueerden — de „fine fleur” der Amsterdamse Jodenhoek. Hun verhuizing van Vlooyenburg naar dit nieuwe, mooiere gedeelte — zette zich van 1675-1725 door. Het is in deze jaren, dat ook de Weesperstraat, Nieuwe Heerengracht, Nieuwe Keizersgracht en Nieuwe Prinsengracht worden bebouwd ²⁾.

Domselaer zegt het minder juist — doch poëtischer. Waarom zochten toen de Joden het Oosten van de stad? „Dewijl zij haer beloofde Messias uyt het Oosten verwachten....”³⁾

Van de Poort der Snoge houden wij nu eerst even rechts aan, steken bij de Muiderstraat (o, onvergetelijke halte van lijn 9) over en bevinden ons in de Rapenburgerstraat. ⁴⁾

„Markepleintje”

Links — op het Markepleintje — woonde omstreeks de helft van de vorige eeuw Gabriel Polak — hebraïcus, bibliograaf, historicus. Een eenvoudige man met een omvangrijke kennis. Hij correspondeerde met de groten van zijn tijd, die hem ook opzochten in het Joodse Amsterdam — naam met de klank van een bronzen klok.

Toen Samuel David Luzzatto — de grote negentiende-eeuwse geleerde — op zoek was naar zijn „correspondent” belandde hij eindelijk hier. Bij zijn kelderwoning stond daar — gelijk Diogenes

¹⁾ 1874 ³ deel I, pag. 191/192.

²⁾ A. M. Vaz Dias. *Het Amsterdamsche Jodenkwartier*, 1937, pag. 25.

³⁾ Bij Ter Gouw: *Amsterdam*, 1865, II, pag. 62.

⁴⁾ Deze laatste naam dankt de straat aan het voormalige eiland — oorspronkelijk begrensd door het Y, Oudeschans, Rapenburgwal en het Schippersgrachtje. „Rapenburg” heeft volgens sommigen te maken met de bodemgesteldheid of de ligging. Anderen denken aan een scheepswerf, aldaar in 1597 gebouwd door Adriaan Pieterszoon Raap.

Gabriel Polak

dat lage keldertje. Glimlachend zou ze hebben gezegd: „Ik zou hier toch niet meer willen wonen.”

Gevelsteen

Dan wijs ik U, aan onze zijde — No. 183 — een gevelsteen: *Jacobs droom* ⁷⁾. Zij dateert uit het begin der 17e eeuw en stelt voor het verhaal uit Genesis 28 : 12. „En hij droomde — en zie een ladder staande op aarde en zijn top reikte in de hemel en zie engelen Gods stegen daarlangs op en af.”

In mijn seminaristen-jaren heb ik in hetzelfde perceel nog eens een burenruzie meegemaakt — tussen twee en drie hoog. Kosteloze en onbetaalbare les in Jiddisje krachttermen. Hiernaast moet zich de school hebben bevonden van R. Beer Halberstadt, waar Henri Polak het a.b.c. en het ollef-beis heeft geleerd. Een van de talloze particuliere Joodse scholen, waarvan ik nog noem die van Rebbe Jerochem Polenaar. Drie huizen verder en wij staan voor no. 177.

⁵⁾ Naar een verhaal van wijlen mijn leeraar L. Dünner.

⁶⁾ Naar Edmond Visser in *Vrijdagavond* I, deel I, pag. 90 a/b.

⁷⁾ H. W. Alings: *Amsterdamse Gevelstenen*, 1943, pag. 33/34.

bij zijn ton — Gabriel in ouderwetse kuitbroek met een lange Goudse pijp.⁵⁾

Vlak bij — op de Jodenbreestraat — bevond zich nog een kelderwoning. Daar woonde een eeuw geleden een andere Jood, met de voornaam Bernardt. Hij trouwde een meuffrouw Kinsbergen. Uit dat huwelijk werd een dochter geboren, wier naam ge wellicht kent.... Sara Bernardt ⁶⁾. Zeker, hier begonnen eens sprookjes. Jaren later is Sara in Amsterdam geweest. Met haar tante — Mevr. Levy-Kinsbergen, in de wandeling „Lange Kidelen” genaamd, is zij nog eenmaal afgedaald in

Resten van de oude Rabbijnerschool

Het Seminarium

De gevel — met rechte kroonlijst — middenrisaliet — waarboven een fronton met gesneden vulling ⁸⁾). Boven de brede deuren het bekende opschrift: *Saädath Bachoeriem, Nederlandsch Israelietisch Seminarium*.

Voor mij ligt de oproep van R. Saul, uit 1760, die leidde tot de stichting van de latere school ⁹⁾). De naam — „Saädath” — zonder twijfel een woordspeling op de maaltijden (=Seoeda) die men in die jaren — en later — aan arme studenten verschaften. Was niet nog in mijn jaren, het instituut geldend van „simmenaristen”, die avond aan avond hun onwillige voeten moesten steken onder vreemde tafels?

In 1839 werd de school hier gevestigd. Het gebouw — een geschenk van de bankier David Hollander uit Altona, de schoonvader van Hirsch Lehren. Veertien April van dat jaar vond de inwijding plaats. Rebbe Jesaja Kleerekoper ging voor in het avondgebed. Nog (zelfs nu nog) vermeldt een inscriptie op de trap de naam van de schenker.

Wij zijn dus (in gedachten) reeds binnen. Nog eenmaal heb ik getrokken aan de hoekige, holklinkende, lang-stelige bel. Deed de oude congiegerde ons open? Wij staan in de hal. Rechts de docenten-kamer. Haar herinner ik mij het liefst met zijn vele portretten. Boven het oude bureau: Dr. Dünner, die eens een gedeelte van dit huis bewoonde. Boven de divan: Samson Raphael Hirsch. Rijen handboeken (ik ken nog hun plaats) langs de muur. Een tafel. Wat stoelen. Een enkele kast. De laatste keer dat ik er was (enkele dagen na de Centrumrazzia van 26 Mei 1943) zag het er zo hopeloos ontredderd uit. Zo naakt en wild-verlaten. Nu is het totaal verwoest.

Door de licht geschilderde deur — naar de rectoriskamer. Hier zie ik Wagenaar. „De” rector.

Door de andere deur naar de gang. Drie trappen links. De gebogen trap op. Links: de „lou jomoesh” kamer. „Niet zal wijken het boek der leer uit Uw mond. Gij zult er mee bezig zijn dag en nacht.” Geschilderd de Hebreeuwse verzen, boven een schone schouw. In mijn gedachten zie ik de slanke letters, die ik zo dikwijls spelde. De antieke tegels — blauw en wit. Aan de wand een paar pentekeningen van Jan ter Gouw. Lange houten tafels. Simpele stoelen. De lessenaar — met een grote „concordants” erin.

⁸⁾ Voorlopige Lijst der Nederlandse Monumenten, pag. 351, No. 2869.

⁹⁾ Bijlage bij L. Wagenaar: *Het Nederlandsch Israelietisch Seminarium*, Amsterdam 1918, waaraan vele gegevens ontleend. Naast deze Hebreeuwse tekst, bestaat er een, daarvan onafhankelijke. Jiddisje (Rosenthaliana!). Zie A. Frank: *R. Arjeih Leib*, 1935. aantekening 180.

De „lou jomoest”-kamer naar een pentekening van Ter Gouw

Daarvoor — ongedurig ijsberende en betogende — Dr. Jacob Neubauer. Onvergetelijke. Die ons in de laatste jaren van het oude Seminarium zo ontzaglijk veel heeft vergoed!

De trap verder op. Langs de laagste klas. Naar boven. Twee kamers noem ik U. De eerste links: dat was de Toëleth-kamer. Zij roept herinneringen wakker aan de letterkundige kring, in het begin van de 19e eeuw hier ter stede. Die op de studie van het Hebreeuws in Nederland haar stempel heeft gedrukt.

Aanvankelijk houdt men bijeenkomsten bij de leden thuis. Ten huize van Leizer Gobes aan de Nieuwe Herengracht, tussen Amstel en Houtmarkt. Later bij Kalman Bruske — in de Rapenburgerstraat. Dan bij Eizek Wiesna in het Bussenschuthofje — waar we daar straks een bezoek zullen brengen. En tenslotte op aansporen van Samuel Mulder en Alexander Tall in het Seminarium. In deze kamer, waar men uitzag op de bomen achter Herengracht en Muiderstraat.

In deze ruimten vierden Gabriel Polak en Mulder hun grote triomfen. Wanneer Polak de klassiek-Hebreeuwse vertaling voorlas van de *Echtscheiding* — het hobbelerende gedicht van de Rotterdamse suikerkoopman. In die goede oude tijd van Tollens, Siegenbeek en Van der Palm — „van burgerdeugd en natte voeten”.

Van „Toëleth” ook stamde de kern der fraaie, unieke 19e eeuwse Seminariumbibliotheek, die tenslotte meer dan 8000 delen telde.

Met als sluitstuk, het volledige Toeletth-archief ¹⁰⁾. Aan het eind van de gang, rechts — in een apart vertrek — was ze opgeborgen. Nu is ze zinloos verspreid naar vier hoeken der wereld.

Dat was de wandeling door het gebouw — doch in gedachten. Want toen ik — enkele weken geleden — door een gat in de achtermuur binnenklom, zag ik een uitgebroken ruïne. De trap slingerde zich als vanouds naar boven door een grillig geraamte van balken en binten. In de „lou-jomoesh” kamer bleek de schouw te zijn uitgebroken. Tegels lagen gebroken in het rond.

Hetzelfde was uiteraard het geval met het kantoor van de

„Pekidim en Amarcalim”

De vereniging tot steun aan de armen van Erets Jisraeel — in het begin van de 19e eeuw door Lehrens gesticht. De rechterdeur van dit gebouw immers gaf in mijn jonge jaren toegang tot haar lokalen. Eenmaal wellicht zullen haar archieven de verre nazaat verhalen van Hirschel, Meijer en Akiba Lehrens, ongekroonde vorsten der ballingschap. Op wier kantoor, aan de Amstel, volgens Karl Marx, die er ± 1840 zelf geweest is, naast brillante zakenlieden, beroemde Rabbanien en beruchte schnorrers een gastvrij onthaal vonden.

*Het Seminarium naar een
pentekening van Anthonie Grevenstuk*

„Minjan” der Lehrens

Aan de overkant kwam hun beroemd Minjan tesamen. „Het sjoeltje van Stein” — zoals wij het plachten te noemen. Omdat het zich boven de aloude wijnzaak van Stein bevond.

¹⁰⁾ Zie I. Maarsen „Tongeletth”, Amsterdam 1925 (Overdruk uit *Vrijdagavond I*, No. 25 - 35 - 36 en 39), naar dit archief bewerkt.

Rabbi Meijer Lehren had er zijn huissjoel. Later voortgezet door diens schoonzoon Mozes de Lieme. De Chewresjoel van „Keren Re'e M" — dankte aan hem haar naam: Re'eM = Refaël Awraham Mosjeh. De Minhag — daar oorspronkelijk gevolgd — was de Palestijnse — mèt het Sefardieth.

Van Hirschel Lehren wordt verhaald, dat hij gedurende de Sjabbath in witte kleren was gehuld en slechts Hebreeuws sprak. Nimmer werd op dien dag in zijn huis — hij was bankier — over zaken gesproken. Ook al kostte een te laat beursbericht hem dui-zenden.

Toen eenmaal Willem I hem in audiëntie ontving, was het Omer-tijd. Ongeschoren trad hij voor de vorst, hem mededelend, dat het niët aanging een gebod van de Grote Koning te overtreden — ten behoeve van een „melech basar wadam".

En nu ik toch aan het vertellen ben: nog één verhaal; kenschetsende de verhoudingen aan het begin van de 19e eeuw. Het, toenmaals Haagse Minjan der Lehrens had omstreeks 1820 de oppositie gaande gemaakt der Kerkgenootschappelijke autoriteiten. Hen leek dit „sectarisme" een gevaar. En zij besloten zich van de Lehrens te ontdoen door hun samenkomsten via een sluwe Grondwetinterpretatie — officieel te laten verbieden. De Grondwet van 1815 immers schonk slechts godsdienstvrijheid aan *bestaande* Kerkgenootschappen. En in 1815 bestond het Minjan der Lehrens nog niet. Een Joods voorspel aldus van de latere Gereformeerde Afscheiding van 1834.

Argeloos is de brief van Willem v. Hogendorp — dan ambtenaar bij het Ministerie van Eredienst — aan zijn vriend Da Costa. Wat willen ze eigenlijk van die Lehrens? Wat doen ze voor kwaad? Ze bidden toch naar een zelfde God? En de gedoopte dichter — de mesjoemad — springt in de bres voor deze waarachtige kampioenen des Jodendoms.

Hier dus was het Minjan van Meijer Lehren. Van hem — naar de „Neie Kille" — il n' y a qu' un pas! Want wij staan inmiddels voor de vroegere

Rapenburgerstraat-sjoel

Vóór de hoge stoep. Even haal ik adem. Weer gaat er iets door ons heen. Met een enkeling wissel ik een veelbetekenende blik. Dan is het woord aan de historie. Verzamelen wij onze krachten en alle fantasie:

Op 26 Maart 1797 midden in de Emancipatie-tijd zegden 21 leden der Hoogduitse gemeente — bij exploit van Notaris J. C. Wagner — hun lidmaatschap op ¹¹⁾. Zij werden door Parnassiem

¹¹⁾ Zie hiervoor o.a. Dr. D. M. Sluys: *Het reglement van de Adath Jeschurun (De „Neie K'hillo") te Amsterdam*, 1931.

De Rapenburgerstraat-synagoge, tevens zetel van het Rabbinaat

gedwongen tot een boete van f 1000.—. Drie dagen later volgde van dezelfde notaris een nieuw exploit namens Rebbe Jitschok Ger (R. Isaac Abraham Graanboom) die bij de zogenaamde *Neie Kille* tot Opperrabbijn was benoemd. Op Sjabbath Hagadol werd de eerste godsdienstoefening gehouden. De nieuwlichters hadden hun zin doorgedreven. De „Adath Jeschurun” begon haar geschiedenis.

23 Juni wijdden zij een bidlokaal in, ¹²⁾ op de *Nieuwe Herengracht* — tegenover de Plantage.

„In deez' Kerk, der braven Heiligdom,
„Zegen 't Land! Verheug 't Jodendom.
„d' Eeuw'ge ken geen onderscheid van staat
„Hij is Vader van dit rond . . .”

¹²⁾ Het zeldzame programma in het bezit van *Ets Haim*.

Aldus citeer ik — uit de Hollandse vertaling — met haar zoetige, weeïge bijmaak van cosmopolitisme en ontkenning der nationale Joodse kenmerken.

Graanboom's huis was ook daar gevestigd. Een vleeshal werd opgericht en op de 6e April 1797 tenslotte kocht men midden in de duinen een stuk grond voor een begraafplaats, te Overveen. Nog in het eind der 19e eeuw — toen de Neie Kille reeds lang ter ziele was — werden op deze begraafplaats Joden — verwanten van de oprichters — ter aarde besteld. A. C. Wertheim rust er, dicht bij de ruisende golven van de Noordzee. En zelfs in de moeilijke oorlogsjaren werd nog eenmaal de poort van dit „huis des levens” geopend. Dat geschiedde, toen 16 Juni 1944 hier in het diepste geheim werd ter aarde besteld de urn van de in Westerbork gestorven weduwe van Mr. L. E. Visser, de grootste figuur uit het bewust-Joodse verzet tegen de Duitse bezetter. Die als voorzitter van de Joodsche Coördinatie Commissie gedurende 1940 en 1941 zich een blijvende naam heeft verworven in de geschiedenis der Joden hier te lande.

Het bleek achteraf niet zo wereldschokkend wat deze nieuwlichters eigenlijk wilden. Zij wilden bovenal „decorum”. Geassimileerd als zij waren, achtten mannen als Asser, Moresco en Lemon het noodzakelijk de dienst aan te passen aan de eisen van een nieuwe tijd. Gaarne bedienden zij zich daarenboven van het Nederlands, wat hen evenwel nogal slecht afging.

Hun Raw Graanboom was een tot het Jodendom bekeerd Christen. Vandaar de naam Ger = vreemdeling = proseliet. Hij voerde o.a. het gemeenschappelijk uitgesproken kaddisj-gebed in. Naderhand heeft zijn zoon Israël den vader verdedigd in een boekje „Mé-lits Josjer”, waartegen nog later een felle bestrijding verscheen van de Haagse Raw R. Josef Asser Lehman — in de wandeling Rebbe Lemmel geheten. ¹³⁾

Hoe dan ook — 1 Mei 1799 verhuisde de Nieuwe Gemeente naar de Rapenburgerstraat, waar hun gebouwen gevestigd bleven tot 12 Augustus 1808, toen Lodewijk Napoleon het bevel gaf tot de vereniging van beide gemeenten ¹⁴⁾.

In deze sjoel werd de triomf der burgerlijke gelijkstelling beleeden. In 1804 bezocht Abbé Grégoire — de beroemde voorvechter der Emancipatie — de synagoge, „waar hij gezeten tussen de Parnassiem naar de toespraken en lofzangen van de rabbijnen luisterde, die hem met dankzegging en gelukwensen overlaadden”. ¹⁵⁾

Wanneer in 1807 te Parijs de grote vergadering van Napoleon

¹³⁾ Zie I. Maarsen. *Maamar Or ha Emeth* z. j.

¹⁴⁾ J. S. da Silva Rosa: *Bijdrage tot . . . econ. en polit. toestand*, 1916, pag. 10.

¹⁵⁾ Jacobsen Jensen: *Reizigers*: Supplement No. 57.

wordt bijeengeroepen ter nivellering van het legitieme Jodendom, zendt Adath Jeschurun een deputatie. „Zoals dan ook werkelijk op heden (3 Februari 1807) de Heeren Mr. Carel Asser, Advocaat; H. de H. Lemon, Med. Doctor en J. Littwak, beoefenaar der Mathematische Wetenschappen, als Gedeputeerden naar Parijs zijn afgereisd, om gemelde Gemeente aldaar te vertegenwoordigen.”

Zo lees ik U voor uit de „*Bijdragen — betreffende de verbetering van den maatschappelijken staat der Joden*” — de eerste Joodse krant hier te lande in het Nederlands verschenen. ¹⁶⁾

Na 1808 verdwijnt de „Kille” uit onze gezichtskring. Wat pappassen bleven over, waaronder het Reglement, waarvan Dr. Sluys een uitgave voorbereidde. Door een wonder bleef het behouden. Want in 1826 werd het gehele archief van de Nieuwe Gemeente — destijds op een der gaanderijen van de Nieuwe Sjoel opgeborgen — door den sjammes Bendit Plotske voor scheurpapier verkocht. . . ¹⁷⁾

Ondertussen zoek ik naar woorden, die onze gedachten begeleiden naar eigen dagen en daden. Immers wij zelf hebben deze trap betreden. Vaders en grootvaders bevolkten er de banken. In later jaren was hier de Rapenburgerstraat-sjoel der Gemeente. En ook het Rabbinaat. Droeve herinnering. Nu is het gebouw verkocht en draaien er de machines van een of andere fabriek.

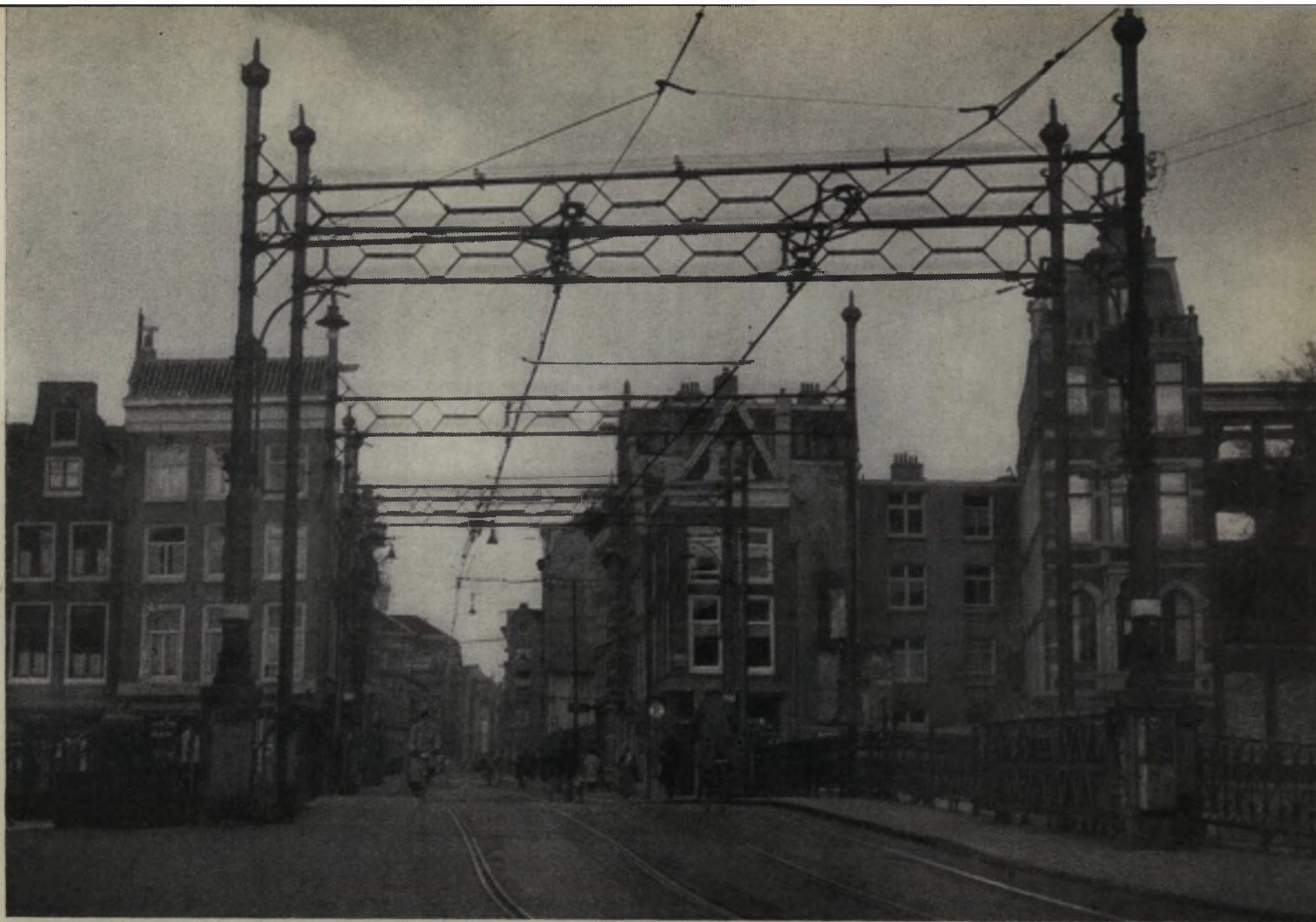
Zo ook onafgebroken draaien de raderen onzer historie. Galgal chozeer ba'olam. „De tijd is als een wiel en wat eens boven was komt in zijn wenteling beneden”. En omgekeerd. Geslachten gaan en komen. 1797. Voor 150 jaar danste hier een generatie Joodse kinderen rondom de vrijheidsboom. „Doe ons” — zo baden zij — „binnen korten tijd den gewenschten dag beleven, daar alle volkeren Gods naam aanbidden en met gantscher harte eendrachtig de waare Godsdienst hulde doen zullen.”

In onze dagen was het, dat deze humanistische droom wel wreed de bodem werd ingeslagen. Doch in een ontnuchterde, verbijsterde wereld is tevens een Joodse Jeugd opgestaan, de horra dansende rondom de eigen boom. Die — de wortels diep in de bodem der Joodse ziel — zijn forse takken stuwt naar een vrije hemel, beschermend zich koepelend boven het onafhankelijke Joodse land.

Wij scheiden wederom. Vanavond gaat gij — als steeds — ieder zijns wegs. Door de mistige straten van deze oude, goede stad. Doch in Uw hart, naast veel verdriet, het eeuwigheidsbesef van ons Israel, dat leeft en nooit zal sterven. En in Uw oren de klanken ener vertrouwde melodie: Am Jisraeel Chaj. Am Jisraeel Chaj.

¹⁶⁾ *Bijdragen* I, pag. 273.

¹⁷⁾ Sluys: *Het reglement*, pag. 3.

....ook zij behoort tot het Verdwenen Ghetto....

VII

LANGS DE JODEN HEERENGRACHT

V AAL en onwezenlijk ligt de Sjabbathmiddag over deze buurt, wanneer wij ons wederom verzamelen. Ten zevende male. Vóór de Rapenburgerstraat-sjoel.

Iets in het wezen van dit Ghetto, doet mij altoos — doch zeker vandaag — denken aan de lome, troosteloze atmosfeer, die opstijgt uit de gedichten van de lyricus J. C. Bloem. Ongekleurde lichteloosheid. Onoverbrugbare melancholie. En ongemerkt citeer ik:

*De jaren gaan zooals zij gingen
Er is allengs geen onderscheid
Meer tusschen doove erinneringen
En wat geleefd wordt en verbeid.*

Sjabbathmiddag. O gruwelijke Rapenburgerstraat, Hartje van de Jodenhoek. Sjabbath Sjalom.

Langs het meisjesweeshuis (thans hoedenfabriek Stork) wandel ik met U tot no. 131. Poortje van het voormalige hofje.

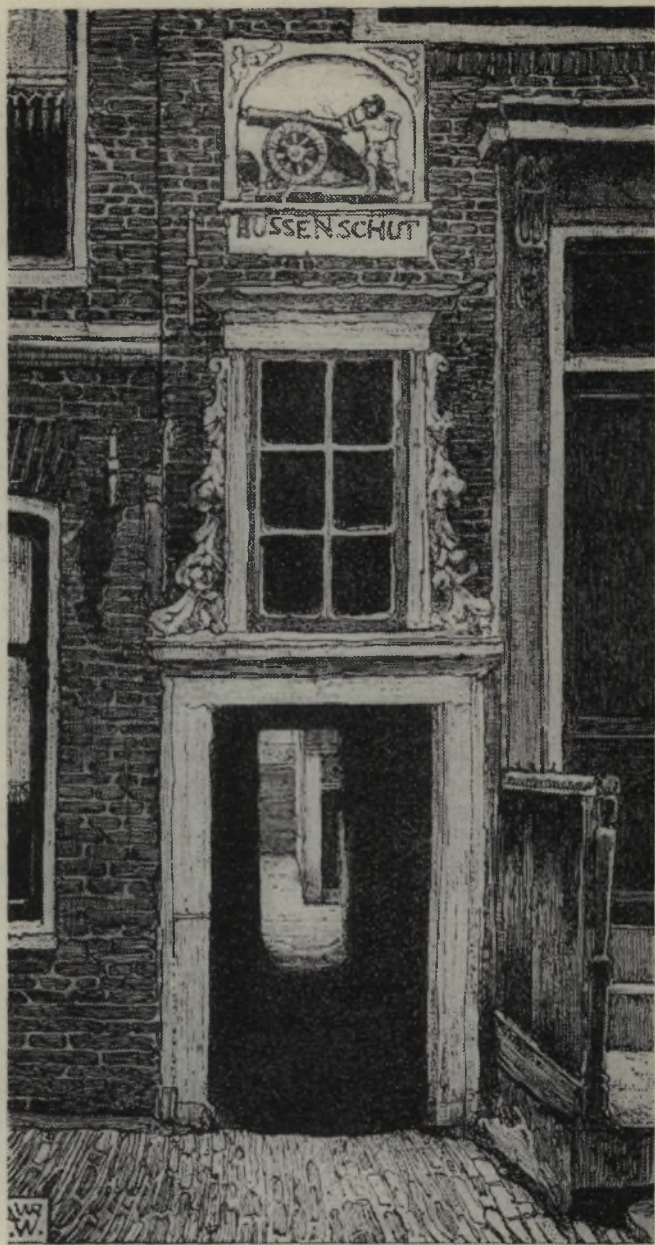
„Bussenschut”

Toen in de 16e en 17e eeuw de zeeën onveilig werden gemaakt, moesten de koopvaardijschepen bewapend worden.

Vandaar, dat aan de Noordzijde van de stad vele winkels waren, waar men zich kon voorzien van wapentuig. De meesten hadden een uithangteken. Vaak met kanon en kanonnier. Als voorbeeld geven Van Lennep en Ter Gouw — aan wie deze opvatting is ontleend — de gevelsteen boven het poortje¹⁾.

Doch als wij — los van deze manhafte herinnering — de smalle gang doorwandelen en in gedachten nog eenmaal verwijlen midden in dit Joodse „Chatseer” — dan leren wij nader komen tot de

¹⁾ Van Lennep en ter Gouw: *De Uithangsteekens*.

Bussenschut
naar een pentekening van Wenkebach

ziel van Job Schneider. De schoenmaker, die een honderd jaar geleden des Vrijdagmiddags zijn schootsvel aflegde en de Sjabbath verwelkomde. Dag, die eeuwenlang — als een vriend kwam in onze woningen — ook de armsten onzer vormend tot rijke koningen.

En niet slechts aan de Agada denk ik — in dit hofje — doch evenzeer aan de norm der wet. Die hier in deze omgeving werd gehandhaafd en de nobele kern van ons nationale bezit beveiligde. Hoevele hofjes staan er niet langs de wegen der Halacha? In Tal-mud en Decisoren. Ik denk aan Bialik, de dichter, die ze wist te vinden, in hoge, stoffige folianten; herbergend de poëzie waarin het Joodse levenselixir zijn harde, doch warme neerslag vond. Wij staan voor no. 109 — het vroegere

„Beis ha'Midrosj”

15 September 1740. „Anachnoe — chasoemei matto — parno-siem wegaboeci tsedoko haben auf demonstratie meihagooun aw beis dien.... gut gefunden ein beis hamidrosj bikehilloseinoe zu steihen....” Zo luidt het letterlijk in de protocolboeken der gemeente. Want weer is het Arjeih Leib, die het initiatief durft te nemen. ²⁾

Hij — Amsterdams Grote Raw — eist voor de Tora een „Diera hagoena” — een behoorlijke woning. Het Asjkenazische „Ets Haim” begon haar grote historie.

Eerst laat in de 19e eeuw — 1883 — werd op deze plaats — dank zij de vrijgevigheid van de familie Monk — een nieuw gebouw opgericht, waarvoor ik U thans heel even halt laat houden. Om dan — met U de stoep te beklimmen en in gedachten binnen te gaan.

De dubbele deur maakt niet meer haar krakend geluid. Het fragiele glas-in-lood trilt niet — als vroeger — licht na.

Bekende geluiden uit een jeugd, die onwezenlijk ver achter ons ligt, hebben plaats moeten maken voor te harde werkelijkheid.

Links de deur, die toegang gaf tot de woning van de congiere Roos, die mij als kind in zijn wonderlijke gestalte — met puntbaard en hoge keppel — deed denken aan een aardmannetje uit eeuwenoude sprookjes. Rechts, de kamer, waar de Rabbaniem plachten te leren. Voorgegaan door Amsterdams Raw — wiens titulatuur nog altijd vermeldt: „Resj Metiwtha”.

Achter in de gang, de prachtige sjoel. Aan de rechterzijde ingemetseld een steen uit de klaagmuur. „Want een steen weent het uit de muur....”. Ook nog een marmeren plaat met de naam van Arjeih Leib.

De trap op. Eerste verdieping. Kamertje waar S. Sohlberg jarenlang zijn cursus gaf. Met de lift, waarmee we als jongens speelden.

²⁾ A. Frank: *Arjeih Leib*, pag. 9.

Eens het Beis ha' Midrosj

En de huistelefoon, waar we door schreeuwden.

Nog hoger op. Twee trappen. Studiezaal. Lange rijen kasten. De fraaie boekerij. Links aan de wand de prachtige glazenkast van J. D. Wijnkoop. Met uitgelezen keur uit diens onovertroffen verzameling. Hier doemen te veel reminicenties op.

Want als wij ons moeten realiseren, *niet* meer door dit gebouw te *kunnen* gaan, omdat het — aan zijn bestemming onttrokken — voor ons verloren is, dan is herinnering dikwerf te droef. En met U lees ik:

„N. J. van Doesburg —
Toneel-, Feest- en Tentoonstellingsdecoraties...”

1740—1940. Het tweehonderdjarig bestaan van dit cultuurinstituut toch viel samen met de ineenstorting onzer gemeenschap. In onze historie zijn deze twee eeuwen van een ontzaglijke betekenis geweest. Weggevaagd is Ets Haim — door de hoge golven van het Galoeth. Doch zeer zeker zullen ook hare tradities gevoegd worden bij de verdiensten van Israël, op de dag van uiteindelijke verlossing.

Toen in de middendagen van Pesach 1755 Arjeih Leib zijn einde voelde naderen (hij was omstreeks 65 jaar oud) riep hij de Parnasiem tot zich, hen verzoekende zorg te dragen voor de vrede in de gemeente en de instandhouding van het „Beis ha'Midrosj” Enkele dagen later — op de 7e avond van Pesach — legde hij zijn leven in de handen der Eeuwigheid. En de kroniekschrijver berichtte:

„In de nacht waarvan gezegd wordt het lied zal er klinken... is onze reiendans omgeslagen tot rouw en gewezen — Arjeih Leib ging heen en geheel Israël liet hij het leven na. Zijn goede daden mogen ons beschermen en de komst van onze Masjicach bespoedigen in onze dagen.” ³⁾

Rebbe Jokef

Aan de overkant (no. 124) woonde eens Jacob Mozes Content, kortweg Rebbe Jokef genoemd. Als hij — met zijn enigszins gebogen gestalte — door de Jodenhoek ging en even staan bleef om aan zijn snuifdoos te ruiken, gebeurde het zelden, dat hij niet werd aangesproken.

„Rebbe waas doe?” Zijn antwoord: „Wann ich es niet soll wissen, bin ich kein rebbe”. Zie daar, in een notedop, 'smans biografie.

Hij „stond” in de Uilenburgerstraat-sjoel. Gijntjes van hem waren legio. Wie zal ze ooit verzamelen?

Een „posje” komt op Grote Verzoendag ter Synagoge. In de middaguren. Hij bladert in zijn Machzor. Rebbe Jokef: „Wat U

³⁾ Sluys in *Vrijdagavond* VII, pag. 36.

zoekt, staat er niet in". De man: „Wat denkt U dan, dat ik zoek Rebbe Jokef?" Het verbijsterde antwoord luidt: „U zoekt toch bensjen...?"

Rebbe Jokef behoorde tot de eerste seminaristen, die in het Nederlands moesten preken. Op 18 Augustus 1841 was een grote bijeenkomst georganiseerd, in het Athenaeum Illustre, waar ook hij het woord zou voeren. Auctor intellectualis van dit Emancipatie-festijn was de curator Mr. S. P. Lipman, die zich later... liet dopen!

Rebbe Jokef heeft het Nederlands nooit goed geleerd. Anecdotes over zijn fouten doen ons nu nog onbedaarlijk lachen. Toen hij eens bij een zijner predikaties (die hij gewoon was voor te lezen) onderaan een bladzij was genaderd, daverde hij door de sjoel: „De zondaren, God zal ze ver-". Pas na enkele seconden volgde bovenaan de volgende bladzij: „-geven".

Hij was een geleerd man. Hij was een goed man. Hij was bovenal geestig.

Een kind sprak hem aan op straat:

„Rebbe Jokef Content
Geef mijn een cent"

De rebbe antwoordt:

„Je kan goed rijme
Maar 'k heb geen cent bij me."

Alles zegt dit verhaal. Wil men het slechts naar zijn cultuur-historische betekenis analyseren:

Een arm Joods kind durft de rebbe aan te spreken. Het vraagt hem een aalmoes. Maar hij kan niet geven, omdat hij zelf zo arm is, „als een arme rebbe behoort te zijn".

Rebbe Jokef stierf in 1898. Een halve eeuw geleden. Nu is er geen Joods kind meer, dat vraagt. Geen rebbe, die antwoordt. En het rijmwoord stekt ons in de keel.

Verder door de straat. Zwijgende vertellen wij elkander van de totale vernietiging. Schots en scheef staan hopen stenen langs het Rapenburgergrachtje. Aan de overkant — bij het Waagat — stond jaren geleden de Chewresjoel van „Houlegei dereg tomiem": de bewandelaars van een rechtvaardige weg. ⁴⁾ Zinnvolle naam voor eenvoudigen van geest. Ongenoemden, die hier leefden en de ziel vormden van het Ghetto. Zij zijn voor goed verdwenen. Over zijn nog wat ruïnes. Op de hoek wijs ik U de plaats, waar vroeger het Portugese Ziekenhuis heeft gestaan. Want langzamerhand hebben

⁴⁾ E. S. Hen: *a. w.*, pag. 9.

wij de wandeling door deze straat beëindigd en zijn wij genaderd tot de

Nieuwe Heerengracht

Een oppervlakkige blik in het *Kohier van de Personeele Quotiesatie te Amsterdam over het Jaar 1742* ⁵⁾ is reeds voldoende om ons een imponerende indruk te geven van de belangrijke Joodse families, die hier in die jaren hebben gewoond.

Op dit stukje gracht — van de Rapenburgersluis tot de Muiderstraat — „Jooden Heerengracht tegenover de Plantage” — woon- den de grote Sefardische juweliers, wisselaars, doctoren, kooplieden . . . en vooral de renteniers. Zij accentueren het midden-acht- tiende-eeuwse beeld van klatergoud en speculaties. En toveren ons als om strijd voor ogen de dagen van hoepelrok en pruikentooi.

Gevelsteen

Terloops wijs ik U bij de Latjesbrug het perceel no. 173. In de top een opschrift „Suykerried” en een daarmede overeenkomstige voorstelling. Bovendien, onder het middenvenster der eerste etage, een gevelsteen met resten van Hebreeuwse letters. Ook hier woon- de een suikerhandelaar. Gelijk de Pereiras en Mocado, die wij eerder leerden kennen. Zijn naam luidde Aron Henriques Moron. Zou er inderdaad bij deze drie Hebreeuwse gevelstenen van drie Joodse suikerhandelaren sprake zijn van een toevalligheid?

⁵⁾ Editie Oldewelt 1947.

*'t Gesicht van de Muider-Gracht, verbij de Academi-Thuin
naar de Joode kerk*

Voor deze gevel houden wij stil. Aan de naam van hun vroegere bewoners zij alles, — wat ik U nu ga vertellen — in één formule gedemonstreerd: Mozes de Chaves. ⁶⁾

Het „Kohier” vermeldt het in eenvoudige cijfers:

Chaves, Moses d. — Qualiteit: koopman — Dienstboden: 6 — huur in guldens: 1140 — Buitenplaats: 1 — Rij- of vaartuigen: k(oets) — Paarden: 2 en rijp(aarden) — Inkomen in guldens: 40.000!

Volgens deze quotisatie werden slechts aangeslagen de inwoners met een inkomen van minstens *fl* 800.— per jaar. Van hen werd een directe heffing geeist, die noodzakelijk was geworden door de ernst der omstandigheden, waarin zich Nederland destijds bevond.

Van de ongeveer 3000 Portugezen werden 283 aangeslagen. Van de veel talrijker Asijkenaziem (in 1796 waren er 21.000) slechts 139. Op deze Heerengracht woonden 81 Joodse aangeslagenen, van wie Mozes de hoogst getaxeerde was.

Veertien Portugesen hielden equipage — „eigen gerei” — twintig bezaten een buitenplaats.

En de keerzijde dezer medaille? Op Marken, Uilenburg en Vlooyenburg woonden toendertijd slechts 6 Joden, die voor deze „quotisatie” in aanmerking kwamen, waarvan 5 op het minimum van *f* 800.— waren getaxeerd. Diep leed kenmerkte dit armelijke bouwvallige, vieze Ghetto. Leed, dat zich uiteindelijk in de 19e eeuw op de structuur van het Jodendom in Nederland heeft gewroken. ⁷⁾

Doch terug naar de Heerengracht — meer speciaal naar Mozes de Chaves. Zijn leven heb ik — in verband met de mysticus Luzzatto — nader kunnen bestuderen.

Hij was een groot zakenman en speculant. Nam actief deel aan het leven der gemeente. Als parnas — als parnas van Ets Haim. Zijn huis was een centrum van Joods cultuurleven in de beste zin.

Hij beheerste het Hebreeuws en dichtte erin. ⁸⁾ De eenzame Bachoer uit Padua vond bij hem een rustplaats, tot denken en dichten.

De Chaves verzamelde kunstbezit, waarvan de inventarisatie U

⁶⁾ Over hem schreef ik uitvoerig in *The stay of M. H. Luzatto at Amsterdam*, Joachimsthal 1947. Zie voor een nauwkeurige beschrijving van alle perceelen op de Nieuwe Heerengracht, vooral van 93 en 103: *Voorlopige Lijst*, pag. 232/233. No. 99 zou volgens de traditie door Lodewijk Napoleon bewoond zijn.

⁷⁾ Alles volgens A. M. Vaz Dias in *Tijdschrift v. Geschiedenis* 51 afl. 2.

⁸⁾ Een Hebreeuws gedicht van hem gepubliceerd in *Maandblad v. d. Geschiedenis der Joden in Nederland*, eerste jaargang, afl. 4.

....tussen Rapenburgerstraat en Herengracht....

en mij doet huiveren. Edelstenen en schone sieraden. Doch meer nog talloze schilderijen van grote meesters: Titiaan, Rubens, Van Ostade, Jan Vermeer van Delft, Jan Steen. Een onafzienbare rij pronkstukken sierde het kabinet van de 18e eeuwse verzamelaar en maecenas.

Des zomers ging men naar de „Doornburgh” bij Maarsen om zich te verlustigen in de pastorale idylle. Oude, goede tijd aan de Utrechtse Vecht. Met haar rimpelloze water en ruisende riet. Haar wilgen en boterbloemen.

Een historische roman is van node om het beeld van dit gezin U voor ogen te toveren. Ik vertel slechts een korte novelle, in de omljsting van het sierlijke leven der rococotijd.

De tuin van dit perceel zag uit op de tuin van een huis aan de Rapenburgerstraat. Daar woonde omstreeks die jaren Isaac da Veiga Henriquez, met zijn dochter Rachel. En Jacob de Chaves en Rachel da Veiga minnekoosden onder de hoge bomen. Beleefden hun ongerepte, dartele jeugd.

En toen hun ontloken liefde tot vaste levensband was uitgegroeid, vierde men hier een weelderig bruiloftsfeest naar de zatte zeden dier dagen. Koetsen rijden op en af. Er wordt gedanst en gezongen, gemusiceerd en gedronken. Op datzelfde feest zong Mozes Haim zijn Hoofse zang van dank en liefde: *La-jesjariem tehilla*.

Vijftig exemplaren slechts drukte Proops. Wel weinig vermoedde De Chaves' bode, die ze rondbracht langs de straten en grachten

van deze Jodenbuurt, dat dit gedicht eenmaal zou blijken de herleving van het Hebreeuws te hebben ingeluid.

No. 103

Drie huizen verder. Een nieuw brokje historie. Thans de woning van een Katholieke klooster-orde.

In 1787 kocht Benjamin Cohen — de tabaksplanter uit Amersfoort — dit pand met zijn deftige gevel van Johannes Matthias Rood voor de respectabele som van fl. 70.000.—.⁹⁾

Mooi waren de rijk geornamenteerde marmeren schoorsteenmantels. De achttiende-eeuwse schilderijen. In de tuin eertijds een merkwaardige koepel, waar binnen een grote antieke fonteinbak en schoon gesneden houtsnijwerk rondom de spiegel. Dertien jaren woonde Benjamin hier — tot hij op 15 Sjewath 5560 (1800) overleed.

„In zijn leven (heeft hij) milde weldadigheid betracht aan armen en behoeftigen. Een geleerde in Joodse wetenschappen, die zeer veel kennis had van profane wetenschappen en dagelijks zijn zeer veel leerlingen bij hem geweest.... Ik hoop dat hij een goede voorspraak voor ons zijn moge, dat er spoedig vrede moge komen tussen ons en tussen de volken der wereld....” — aldus Bendit Winnik in zijn *Kronijk uit de jaren 1795—1812*.

Benjamin Cohen was ter ziele. Doch de geschiedenis van dit huis ging voort. In 1813 kocht Jacob Levie het. Diens zoon, Elkan Jacob Levie de Vries — kent gij allen — bij zijn alias: Choone Joofe. Een historische figuur, die leefde van 1762 tot 1841. Handelaar was in diamanten, paarden en andere juwelen. En wellicht ook belangstelling had voor Joodse cultuur, gelijk o.m. door zijn niet onbelangrijke Joodse bibliotheek wordt bewezen.¹⁰⁾

Zijn testament bewijst dat de term „Choone Joofe” terecht populair is geworden. Zij heeft als zodanig weinig om het lijf en moet worden beschouwd als een jiddisje verbastering van de voornaam „Elkan” en de achternaam „Jaffa”, die inderdaad door deze familie werd gevoerd. Eerst na 1811 nam men de naam „De Vries” aan.

Choone Joofe legateerde aan diverse instellingen f 455.100. Het aantal herenhuizen, dat hij bezat bedroeg 13, waarvan op dit stukje gracht de nummers: 103, 105, 127, 165, 143, en 141. Dat op no. 165 bezat een stal in de Rapenburgerstraat, waarvan menig- een onzer (pl.m. 1926) nog de ingang heeft gekend.

Zijn effecten-bezittingen en handelsobjecten werden op enige

⁹⁾ Zie J. Zwarts: *Het verblijf van Prins Willem V te Amersfoort*, pag. 44.

¹⁰⁾ Over „Choone Joofe” A. M. Vaz Dias in *Haischa* IX, 12.

millioenen geschat. Voorwaar — denkt gij met mij — „geen Jiddisje ngasjieres”.

In later jaren was hier het feestgebouw Strandrs. Reeds voor de oorlog kreeg het de bestemming, die wij nu kennen.

Weer enige stappen.

• No. 93

Hier zijn velen van U dikwijls geweest: „Asscher — Meubelen”. In het eind der vorige eeuw woonde er David Henriques de Castro.¹¹⁾ Hij werd geboren 22 Januari 1826. In zijn jeugd ontving hij onderwijs van Dr. E. B. Asscher.

Omstreeks 1860 begint De Castro — inmiddels gehuwd met Jonkvrouwe R. Suasso — zich toe te leggen op de geschiedenis der Amsterdamse Sefardiem. En als zodanig heeft hij zich onschatbare verdienste verworven.

Zijn eminente verzameling — in een prachtige catalogus beschreven — behoort tot de fraaiste, die Amsterdam in de 19e eeuw heeft gekend. Naast Hebraica en Judaica bezat De Castro schilderijen, getijdenboeken, prachtige autographen.¹²⁾

De „Remonstrantie” van Hugo de Groot werd door hem aangekocht. De belangrijkste manuscripten van David Franco Mendes zijn door hem bewaard gebleven. Iedere stap op het Sefardische Ets Haim herinnert aan David Montezinos en David Henriques de Castro.

Met ongekend enthousiasme begon hij de opgraving der zerken op Ouderkerk. Zijn boek daarover — hoezeer ook in genealogisch opzicht vaak onvolledig en onbetrouwbaar — is het blijvend getuigenis van een man, die ons nu nog moet imponeren door zijn onbegrensde liefde voor het verleden. In 1898 is hij gestorven.

Even verder:

No. 75

In een sigaren-winkel woonde hier, tot omstreeks 1930, Benzion J. Hirsch. Ik kan deze ruïne niet voorbij gaan, zonder te denken aan die merkwaardige Jood, die ik misschien het beste kan karakteriseren als „mercator et autodidactus” — koopman en autodidact.

Hij was een eenvoudige man, die in de nacht studeerde en des daags een moeilijke levenspraktijk bevocht. Een oorspronkelijke liefde voor het Jodendom — zeer speciaal voor het Amsterdamse — dreef hem tot een zich verdiepen in de problemen daarvan. Hij publiceerde menige studie en een boekje, waarin hij Spinoza's „*Godgeleerd — staatkundig Vertoog*” bestreed.

¹¹⁾ Zie A. van Creveld: *Levensbericht D. H. de Castro*. 1899.

¹²⁾ *Catalogue Henriques de Castro*. 1899.

En wanneer ik — zowel bij De Castro als bij Benzion Hirsch — tweemaal het woord „liefde” heb gebezigd, dan weet ik niet vrijgevig te zijn omgesprongen met dit woord van zulk een kostbare inhoud.

De brug

Wij staan voor de brug. Ja zeker — ook zij behoort tot het Verdwenen Ghetto. Als in de ochtend — in de middag en in de avond onze vrienden daarover gingen. Van huis naar sjoel. Van sjoel naar huis.

Ook nu kantelt de dag. De late ondefinieerbare Sjabbathmiddag kondigt de „uitgang” aan. Motsae Sjabbath. Ik zie de Oriëntaalse Rabbijn Francès — in karakteristieke gestalte en kledij. Een schippersknecht blaast op de hoorn. Reeds wendt zich de brugwachter tot het sluiten van de hekken. In de verte nadert langzaam Abraham Samson Onderwijzer — de Raw van Amsterdam. In zijn fiere houding gedurig herinnerend aan de gezonde frisse Muider jongen, die hij altoos bleef. Even wacht de man op de brug. Ook het schip wacht. De Raw passeert. . . .

„Hamawdiel been kodesj lechol”. Die een scheiding maakt tussen heilig en onheilig — tussen licht en duisternis.

Nu valt de avond langzaam over de oude stad. Tussen Heerengracht en Rapenburgerstraat legt zich een dichte schemering. Die glijdt over de steile stenen kuiven der gevelrij. In zijn weduwstaat schijnt Israëel verlatener dan ooit.

Verdwenen is het hevig bruisende Joodse leven van voorbijgegangene eeuwen. Dat weelderig was als de plooien van een bruiloftskleed. Geurig als de bloemen van het veld. Kleurrijk als miniaturen uit een, getijdenboek. Fantasievol als sproken uit 1001 nacht.

VIII

JODENBREESTRAAT

WEDEROM staan wij bij de Hortusbrug. Er is nog zo veel te wandelen door de Jodenbuurt. Deze keer ga ik U voor door de „Wagengas” — of zo ge wilt door de Muiderstraat.

„Wagengas”

Drie namen bezigden onze rechtstreekse vaders en ik zelf heb ze nog vaak gehoord: de *Schulgas* (= Joden-Amstelstraat) — de *Nijegas* (= Zwanenburgerstraat, omdat zij later werd aangelegd op de plaats, waar vroeger de Vlooiënburgerhoutwal was) en de *Wagengas*.

Ter Gouw ¹⁾ denkt bij de verklaring aan een groot wagenpark, dat hier vroeger — volgens de kaart van Balthasar Florisz — zou zijn geweest. Even buiten de St. Antonispoort, die — naar men weet — stond ter plaatse, waar zich nu de Esnoga bevindt.

Wij begeven ons op weg. Volgen de linkerzijde der straat. Reeds binnen een minuut maak ik U opmerkzaam op een merkwaardige winkel:

De Apotheek van De Castro

In 1832 stichtte Daniël de Castro hier zijn apotheek. Hij was een „all round man”. In datzelfde jaar — tijdens de cholera-epidemie — kwamen zijn beste eigenschappen naar voren. Als dapper medicus en fijn voelend mens. Hij was daarnaast een kunstkenner en beoefenaar van betekenis. Het Rijksmuseum bezit van zijn hand fraai geëtsde glazen. Joseph Israëls heeft hem vereeuwigd op een zeldzame aquarel.

Daniëls zoon David volgde hem in 1852 op. Als apotheker en artistiek mens zijns vaders evenknie.

En ook diens opvolger E. Vita Israël bewandelde deze overoude

¹⁾ *Amstelodamiana* 1³, 1874, pag. 244.

paden. Gaarne volbreng ik een eenvoudige daad van piëteit, door deze Sefardie bij uitnemendheid nog eenmaal voor U te laten leven.

Wij gaan als vroeger door de fraaie verbindingsdeur naar de apotheek — in stijl Lodewijk XVI opgetrokken. Delftse potten, afgewisseld door het kostbaarste porcelein. In de wachtkamer een fraaie vijzel, afkomstig uit Nancy. „Nicolas Millot, Apothicaire ma faict faire à Nancy 1618”. Onder de rand, „Nec cito nec temere auget minuendo” — ²⁾).

Doch meer nog dan deze pharmaceutische schatten, betekenden zijn fraaie schilderijen en kunstvoorwerpen, in 1940 geveild bij Frederik Muller. Een Rubens, een Rembrandt, een Moreelse. Ongekende meubels. Brons, tin, koper, zilver, goud en edelstenen. Vergaard met liefde en kunstzin. Beheerd en gerangschikt met de handen van een artist. Kenner, als niemand, ook van het kunstbezit der Joden hier te lande. Dat hij, als conservator van het Joods Historisch Museum, voor het nageslacht hielp bewaren. ³⁾

P.I.G O.L.

Aan de overkant der ruine van wat eens „Pigol” heette: Portugees Iraëlietisch Gesticht voor Oude Lieden, Even nog, als jongen van 13 jaar, de deur openen. Kwalijk riekende geur van weleer Achter in de gang, twee trappen op. Gehoorzaal, van Toutseous Chajiem.

Veel later werden er — vanwege de Joodse Raad — de schoenen gelapt, van al diegenen onzer, die zo somber ver de ballingschap in moesten — en nimmer wederkeerden.

Pelikaan.

Dan wijs ik U aan onze kant boven de zijpoort van de Esnoga het Pelikaansymbool der Portugese Gemeente. Een jeugdwerk van de Sefardische beeldhouwer Dr. J. Mendes da Costa. Wiens oeuvre ons door zijn leerling Frank de Miranda (thans Palestina) zoveel nader is gebracht.

Aan deze Pelikaan is een probleem verbonden, dat nog nimmer afdoende is opgelost. Aanvankelijk bezigde men als symbool de Phoenix. Toen Isaac Franco in 1612 het tweede deel van zijn Spaans-Joodse „Tefiloth” uitgaf, koos hij als titelvignet het wapen van „Neveh Salom”: Een Phoenix, oprijzend uit de vlammen. Met het randschrift: Neve Salom Mi Camocha - wie is U gelijk? In 1639 werd dit symbool overgenomen door de verenigde Kehilloth. Het

²⁾ P. v. d. Wielen in *Pharmaceutisch Weekblad* 20—10—1923.

³⁾ Zie *Catalogus van Verzameling wijlen E. Vita Israël*, 1940.

Archief der Gemeente bevat nog een cachet met de inscriptie „sello do Kahal Kadosj de Talmud Tora”⁴⁾.

Eerst later verdween dit, om plaats te maken voor een Pelikaan, haar jongen voedend. Seeligmann nam aan, dat de Phoenix bij vergissing zou zijn gemetamorphoseerd. Ik geloof het niet. De toepassing van het nieuwe embleem is te hardnekkig. Wij behoeven ons bovendien niet te laten afschrikken door het zogenaamd „Christelijk” karakter. Eerstens komen in de kunstvoorwerpen der Gemeente zoveel niet-Joodse afbeeldingen voor. Zelfs ontleend aan de heidense mythologie der Grieken en Romeinen. Daarnaast bevinden zich elders in de Joodse wereld vele ritualia (voorhangsels en luchters) gesierd met hetzelfde symbool. Rahel Wischnitzer - Bernstein noemt er een enkele in haar „*Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst*”⁵⁾

Misschien gaat de historie dezer pelikaan wel terug tot een der eerste huizen aan de Nieuwe Houtgracht, waar men zich verenigde in het gebed. En waar als uithangteken „de groene pelikaan uithing”.^{5a)}

En al pratende zijn wij, de kleine straat doorwandellende, langzaam genaderd tot het eigenlijke doel dezer wandeling:

De Jodenbreestraat

„Der Joden breedstraat — het Oosten in 't Noorden — die haar huizenreeks van Westersch kabbalisme voortkantelt onder de grijze luchten.

Straatblad, waarop modern geschoeiden de namen voortschrijden van bijbelsche sandalendragers.

Plaats van inkeer en belofte voor de zonen van Aser, Issachar en Zebulon, in de negotie gestrand.

Koheleth's schamper-nieuwe leerschool om te roemen het waar-delooze.

Deinende handels-vloot onder de geluidsmist der zwarte gering-baarde zonen Dan's.

Arena voor de peren-vechters achter de karren, die roepen: de ten handel gedoemden groeten u.

Tournooi-vlakte voor de herautjes in katoenen handelsharrenasen, binnenrijdend op hun beschimmelde woordenpraal.

Handelsforum onder een net van klankdraden uitgesponnen door een stemme-ventend volk in afval, lompen en goedkope industrie.

Lucht-akker naar boven gegroeid uit de luiende klanken eener voortkarrende stemmekop, die afwisselend aanprijsst de tallooze groeiselers der altijd voortbrengende aarde.

⁴⁾ A. M. Vaz Dias in *Maandblad Amstelodamum* (1936), Dr. M. Boas aldaar. J. Swarts in *Oud Holland* (1926).

⁵⁾ Aldaar pag. 86 en 87. ^{5a)} Zie pag. 24.

Jodenbreestraat

(foto Boris Kowadlo)

Klank-zaal voor het op-stuivend gehuil uit den nu stem verkregen bodem zelve.

Straat der verheuging voor het doortrekkend volk.

Bal-zaal voor uitgaand Israël.

Joden straat, die de gewillige plavei-weg met stalen liggers voor de snelle tramwielen uitdrikt van af de Heerengracht in eene stemming van fatsoendelijkheid tot voor de buurten van belofte om de kinderen van uit den omtrek te ontvangen tot een tierend verzaam en waarhenen zij haken om te komen dag op, dag neer, uitzettend hun leger in kronkelende zwaaien met nog iets eener Egyptische uittochthaast in de bewegingen, uit de verschrompelde hokken hunner verjakkerde huizen”.

Neen, dit citaat is niet van Dr. de Hond. Het is ontleend aan een feuilleton van de dichter A. van Collem, voorkomend in „*De Kroniek*” van P. L. Tak.⁶⁾ Van Collem, aanvankelijk Zionist, eerste voorzitter der N.Z.B., werd later gegrepen door het Communisme. Dat hij beleed met de hardnekkigheid van zijn oude geloof — en de gloed van het Messianisme zijner vaders. In vers en verhaal, dat hij ons naliet, wordt menig brokje heimwee beluisterd. Ook dit stukje proza, dat ik U voorlees. Voor *moet* lezen. Want zonder gevoel voor het verleden, durf ik in deze verwoeste straat Uw gids niet zijn.

En toch was dit slechts de Breestraat van 1896. Er was er een van 1796.... van 1696.... en misschien van 1596....

Kokadorus

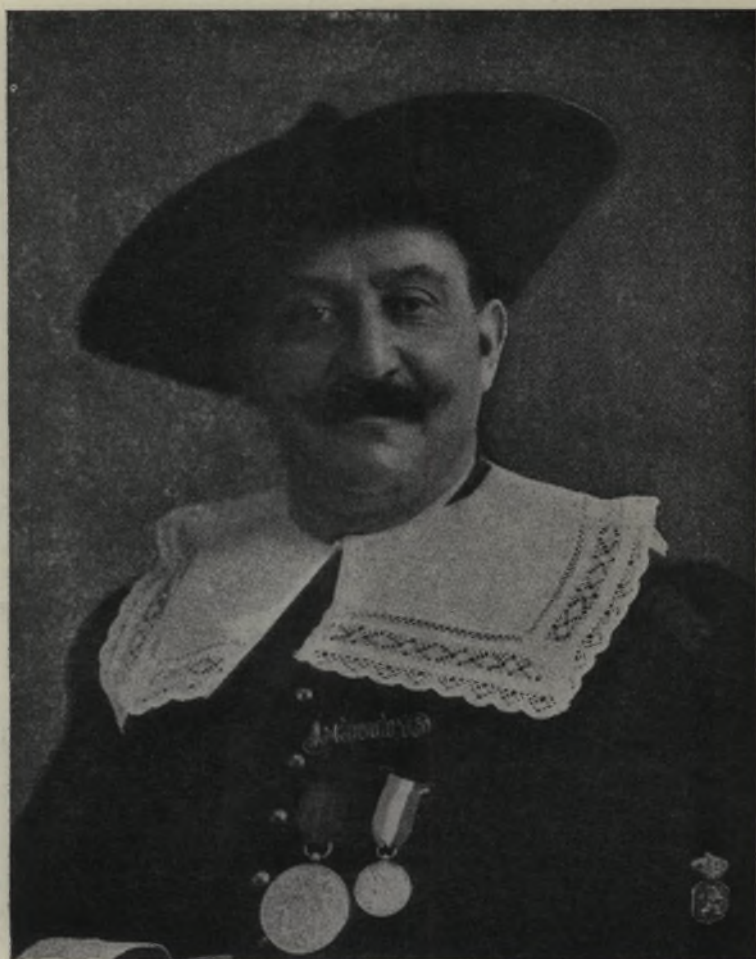
Aan de rechterkant — vlak naast de vroegere drukkerij van Joachimsthal — woonde in mijn jeugd: Meijer Linnewiel. Meer bekend onder de naam Professor Kokadorus (de echte!). Geboren 22 Maart 1867 te Leeuwarden en gestorven 27 Mei 1934 te Amsterdam.^{6a)}

Aan zijn naam verbindt zich alles, wat wij kunnen zeggen, over de „gijn” der Joodse marktkoopliden. Jan Feith heeft zijn *Memoires* ingeleid. Maar wat zeggen al deze hoofdstukjes over de reacties, die deze man te weeg wist te brengen. Op het Amstelveld en het Waterlooplein. Waar ik hem nog eenmaal hoorde, bij de verkoop van tapijten.

„De koopman van Noord-Venetië” zoals hij zichzelf graag noemde. Wiens humor hier en daar wat tekenen van zelfhaat vertoont. Maar niettemin van een zeer speciale kernachtigheid is vervuld. Vooral zijn politieke beschouwingen waren onovertroffen.

Zoals het gedicht over de lintjeskwestie van Abraham Kuyper, waarin een zekere Leman een rol speelt. Een Jood „met

⁶⁾ Zondag 24 Mei 1896. ^{6a)} Linnewiel = „Luneville”, gelijk blijkt uit de archieven der J. Gemeente te Leeuwarden; volgens mededeling van H. Beem aldaar.

Professor Kokadorus

een neus (tegen zijn keus), die zich liet doopen, om die neus te ontloopen...."

Ik loop nu met U tot de Mozes en Aronkerk. Terloops Uw opmerkzaamheid vestigend op de beide gevelstenen in de achtergevel daarvan. Moyses en Aaron. Tot $\pm$ 1691 sierden zij de huizen, die de Katholieken als schuilkerk dienden. Mooie exem-

plaren zijn het, met veel ambachtskennis uit het steen gehouwen. Mozes met de tafelen der getuigenis. Aron in vol ornaat. ⁷⁾

We staan nu midden in de straat. Zij schijnt een luguber net met grote, grove, lege mazen. Daardoor vallen de beelden, die ik voor U tracht op te vangen.

„Jakoppie, ga jij daar naa Snâthager en je bestelt veertig telefoontjis en vijfteen boles

— Ik lus nou geen zoet, ik neem 'n broodje mit pekelvlees, is 't goed?

Zonder antwoord-afwachting weer tot Jakoppie:

— Nôh, en dân ga je bij Joles en dan breng je an mijn mee, twee broodjes mit pekelvlees.”

Zeker, ook dat is folklore. Ontleend aan Israël Querido's *Levensgang*. ⁸⁾ Breestraat wil zeggen: Snathager, Prins, Joachims-thal, Mouwes.

Awrohom Prins

Maar ik wil dieper de 19e eeuw in.

Op de hoek van de Uilenburgerstraat woonde omstreeks 1850 Awrohom Prins. Een „splitter” bij de Staatsloterij. Zo genoemd, omdat hij de loten in delen „splitste”. Voorvechter van de Amsterdamse, ja Europese orthodoxie. Die met de Lehrens ageerde tegen de Duitse Reform. Een legendarische reis naar Frankfort maakte en er de boel op stelten zette. Zo'n oerechte, rasechte Jid. Keihard in zijn overtuiging. Met de liefde voor God en Israël verankerd in zijn eenvoudige ziel.

Tegenover zijn woning....

De Tip-top.

De „ksousamangelen”-bioscoop. Centrum van Joodse jongens en meisjes uit een periode, die onmiskenbare degeneratieverschijnselen zag opkomen. Toen het Ghetto in verwording was.

Herzl, die in 1899 daar langs wandelde zag kinderen, die het Wilhelmus zongen. Nog een paar generaties dacht hij en ze zingen het „Ha Tikwah”. ⁹⁾ Het heeft niet zo mogen zijn. Roemloos was deze Breestraat al ondergegaan, vèr voordat de barbaren ons naar het lichaam vernietigden.

En dan te bedenken, hoe het hier was in de 18e en 17e eeuw. Hier woonden de voornaamste kooplieden, die eens kleur gaven aan het bloeiende leven der Amsterdamse Jodenhoek.

⁷⁾ Zie Alings: *Amsterdamse Gevelstenen*, pag. 34.

⁸⁾ Zesde druk z. j. pag. 94.

⁹⁾ Naar de „*Tagebücher*”.

Waar eens de „ksousamangelen”-bioscoop stond. .

(foto Boris Kowadlo)

Met U kijk ik in gedachten van de Tip Top naar de Zuidertoren. De hartslag van een Joodse Metropole klinkt in de tonen van een oude klok, uit de werkplaats van Hemony.

Plotseling komt van den Zandstraat-toren een regen klanken neergegudst, als een worp rinkelende zilverlingen, gestrooid uit de hand van een reus.... zij zwieren en wervelen over de straat en tinkelen en klinken door elkaar, als een treurig en onsamenhangende muziek in mineur.... Zwart bijna is de punt van den donkeren toren in de looden, grauwe, opkussenende wolken....

De sluis, waar al de menschenvoeten over slijferen, ziet glibberig van het vocht. Boven de straat licht het en donkert het en grijs het en wit het en blauwt het, en jaagt het van onrustige wolken...

In het wisselend licht van den weifelenden dag buigen de hooge huizen zich dicht naar elkander en bewaren een intiemen schemer tusschen hun oude, overhellende gevelwanden....¹⁰⁾

Nu ook ziet ge duidelijk die beide mannen over een boek gebogen.... Rembrandt en Menasseh. Want ontdoet U van Uw

¹⁰⁾ Sani van Bussum: „Een bewogen Vrijdagmiddag op de Breestraat” pag. 17/18.

en aan de andere hoek, de halte was van lijn (w)acht

(foto Boris Kowadlo)

Menasseh ben Israël
Ets van Rembrandt (1636)

schoeisel. Wij naderen de Joodse wereld omstreeks 1650. Die „sidderende” tijd.

Meester Rembrandt woonde er 20 jaren. En beleefde er geluk en smart. In 1639 kocht hij het grote herenhuis voor f 13.000.

„In manieren naevolgende bekent Sr. Rembrandts Harmansz. gecoft te hebben een huys en erve aen de Suytzijde van de Bree-straat, wesende het tweede huys buytenwaerts van de St. Toonis-sluis belent aen de Oostzijde Salvador Rodrigues en aen de West-sijde Nicolaes Elias”

Aldus het begin van de simpele koopacte. Het begin ook van vele legenden.¹¹⁾

Rembrandts bureu

Vaz Dias heeft minutieus de Joden Breestraat onderzocht, o.m. aan de hand van het Kohier der 200ste penning uit 1631. Beter gezegd: de Breestraat, want het predicaat „Joden” was daaraan nog niet toegevoegd. Rembrandt woonde hier sinds datzelfde jaar bij Hendrik van Uylenburg, alwaar hij Saskia ontmoette met wie hij vier jaar later huwde.

In het hoekhuis bij de sluis woonde Daniël Pinto, die dat in 1645 gekocht had van de schilder Nicolaas Elias. Pinto, in 1675 parnas, was handelaar op de Levant, en deed zaken in tabak.

Wie iets meevoelt van de dolle deiningen der Sabbattai-Tswi-beweging uit 1666 zal vóór alles begrip moeten krijgen van de eeuwenlange handelsrelaties tussen Amsterdam en Smyrna. Hier liggen sociaal-economische aanknopingspunten, die het leven der Amsterdamse Sefardiem hebben bepaald.

Pinto dus was Rembrandt's directe buurman. Het is gebleken . . . door een burenruzie.

Schilder contra koopman

Op 9 Februari 1654 wordt voor Notaris Benedictus Baddel een verklaring afgelegd, waaruit blijkt, dat zowel aan het huis van Daniël, als aan dat van de schilder een verbouwing heeft plaats gehad. Doch eveneens, dat Rembrandt het hout, dat voor zijn huis was gehaald en gebruikt, op rekening van Pinto had laten schrijven.

Op de stoep van zijn woning, wij staan thans ter plaatse, duwt Daniël de rekening onder de neus van de houtkoper Pieter Pieter- sen, die subiet reageert: „hij had daarmede niet te doen, hij kende niemand anders dan Pinto en begeerde geen geld bij Rembrandt te halen. Daarom had hij alles onder malkander op *zijn* rekening

¹¹⁾ Naar M. Muller. *De etsen van Rembrandt*, 1946, pag. 14.

¹²⁾ A. M. Vaz Diaz in *V.A.* VII, 28 en 29, *Wie waren R's bureu* en in *V.A.* VIII, 34 R. en *zijn Port. buurtgenoten*.

De Joden Breestraat op „Erev Jomtef”....

gesteld, om van hem alleen betaald te worden”.

En dat is nog maar het begin van het conflict. Want op 15 Maart is er een verlengstuk, Daniël heeft een kelder gehuurd „staende op de Breestraet onder 't huys van Rembrandt van Rhyn”. Maar hij kan haar niet gebruiken door het gestommel van de metselaars en de timmerlieden. En hij protesteert wederom via een notariële acte.

Blijkbaar wil de koopman op allerlei wijzen de schilder dwars zitten, die hem de kosten van het hout niet wenst te vergoeden.

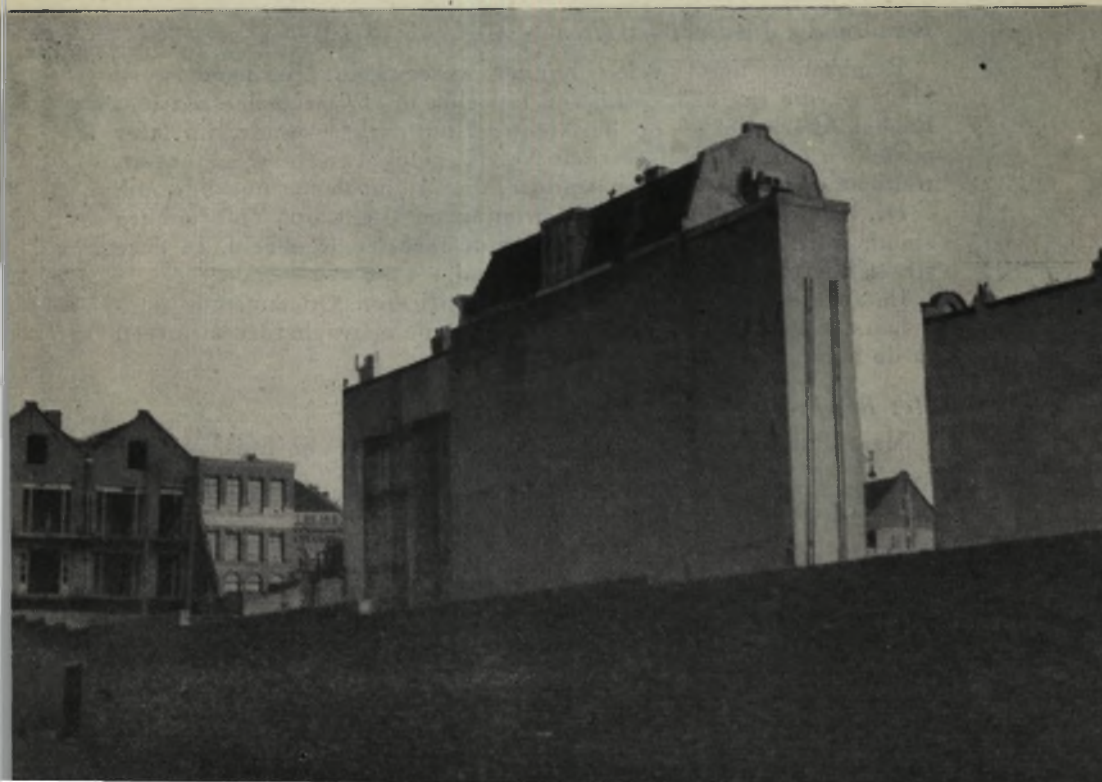
Even wrijven wij ons de ogen uit. Rembrandt treedt uit het schoonste zelfportret — dat wij allen dit jaar op de Weense tentoonstelling bewonderden — en loopt langs zijn woning. Heftig betogend tegen een Joodse buurman over het armzalig hout, dat reeds lang is vergaan.

En de anderen

Ik doe maar een greep. Salvador Rodrigues, eveneens Levant-handelaar. Manuel Lopes de Leon, vermogend koopman; David Abendana. Nog verder, achter de Esnoga op het Waterlooplein, Antonio da Costa alias Isaac Semach. In 1639 verkoopt hij een stuk van zijn tuin aan de Portugese Gemeente, ten behoeve van de vergroting der Synagoge.

*De „vissteeg” anno 1948,
gezien van het Waterlooplein naar de Breestraat*

(foto Boris Kowadlo)

De overkant

Dan de overkant. Dicht bij de Sluis Isak Montalto. Misschien een zoon van Dr. Eliau, de lijfarts van Maria de Medicis, wiens lijk onder begeleiding van Saul Levi Morteyra in 1616 naar Amsterdam werd gebracht, om te Ouderkerk ter aarde te worden besteld, No. 7-9: Isak de Pinto.¹³⁾ Die dit perceel in 1651 voor f 30.000 kocht.

Even verder Abraham Pereira, wiens broeder Isaac woonde in het U reeds bekende huis, vroeger Waterlooplein 13. Het huis „t Romijnse Keizershoofd” lag ernaast. Het werd bewoond door de beroemde Osorio's. Hun historie alleen vormt een spannende roman.

Voorbij de steeg

Een kleine selecte bloemlezing slechts. Duarte Seraiva en Michiel de Crasto. Allereerste namen van Amsterdamse Sefardiem omstreeks 1600.

Duarte werd reeds in 1604 poorter van deze stad. Wie kan doordringen in de ziel der Marranen. Iets oplichten van de sluier, die hun wezenlijke leven omgeeft en bijkans onzichtbaar maakt? Hier vervagen sociaal-economische historische systemen — hoe vernuftig ook bedacht — tegen een werkelijkheid van leven en sterven.

Chagam David Pardo, Antonio Lopes Suasso, Josef da Costa. Voorzaat van de dichter. Die eens het losgeld betaalde voor Uriel. Dr. Isaac Rocamore: een monnik luisterende naar de naam van Fray Vicente de Rocamore, vluchtte naar Amsterdam omstreeks 1640 en leefde daar als Joods geneesheer.

Rembrandts Joodse Portretten

Rembrandt heeft velen hunner vereeuwigd. Beroemd werd Menasse, die in 1623 — bij zijn huwelijk op 19-jarige leeftijd met Rachel Abarbanel — op de Nieuwe Houtmarkt woonde. En later misschien ook op de Breestraat No. 17, gelijk Ter Gouw aanneemt, wellicht op grond van een traditie, die in zijn dagen nog bestond.

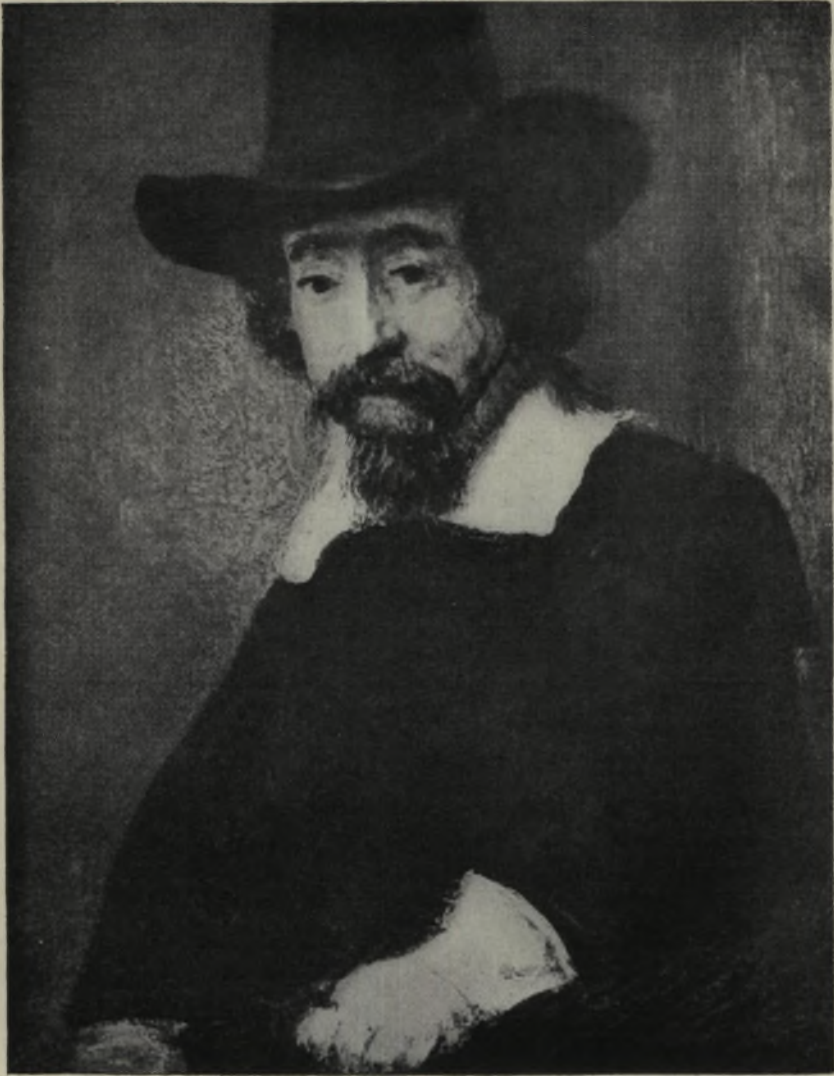
Dr. Ephraim Bueno wiens woning in 1646 op Vlooyenburg stond, werd zelfs enige malen door de meester afgebeeld. In deze straat heeft hij nochtans niet gewoond.

En zovelen, die wij niet kunnen identificeren. Ongenoemde wandelaars, die hier de straat passeerden en de eeuwigheid verwierven in de musea der wereld.

Het Rembrandthuis

Maar Rembrandt verdween en vergeten werd zijn huis. Midden

¹³⁾ Niet te verwarren met de beroemde Isaac de Pinto uit de 18e eeuw, over wie J. S. Wijler zijn dissertatie schreef.

Ephraim Bueno
(naar een schilderij van Rembrandt)

in de Jodenhoek. Totdat in 1906 naar aanleiding van de grote feesten, het initiatief werd genomen tot een museum. Alweer door een Jood, Jozef Israëls.

In het laatst der vorige eeuw woonde er de familie Spitz. Op de plaats waar Rembrandt met Saskia vrijde en Geertje Dierx het huishouden hielp besturen, ademde een Joodse sfeer, door heel het jaar. In de kamer, waar de meesterwerken der wereldhistorie ontstonden, kwam een eenvoudig Minjan samen. Waar eerst R. Jochanan en later R. Jitschok en „Eilije” in het gebed voor gingen. Typische „minhagiem” schiepen een innig bewogen Joods leven, dat zelfs in dit koele uiterste Westen mogelijk bleek. ¹⁴⁾

Het „Minjan” van Spitz was trouwens niet het enige op de Breestraat. In een lokaal „De Bal” bevond zich de Chewresjoel van „Tiferes Jisroeil”, die nog later elders gevestigd werd. ^{14a)} De Leeuwarder Chazzen Sitters en de vader van Rabbijn Coppenhagen waren er gevierde voorgangers. In mijn jeugd was zij reeds vergeten.

Op de sluis

Dan zijn we weer in onze dagen. Van de Sluis zien onze ogen dit alles aan. Grootheid en vernietiging. Voltooid verleden.

Door al de eeuwen krioelen geslachten over de straat der Joden. Stel U haar voor — midden in de 18e eeuw. Een kostelijke advertentie, die U meer zegt dan boekdelen historie:

„Eliasar Bassan, op den hoek van de Joodse Breestraat en St. Anthony sluys, in den Oude Koffystamper van Bassan 't Amst, zal met zyne onverbeterlyke Chocoladen, volgens genoegzame overtuiging van meest alle en wel de voornaemste Liefhebbers, evenwel tot dezelve pryzen voor nog eenige maenden continueeren, en zy is doorgaans so allerbestig en fyn als immers te vinden kan zyn; ook beste St. Domingo Rapé en alle soorten van Snuyf, en verdere Tabakken, ieder in zyn soort tot heele civiele pryzen”. ¹⁵⁾

Misschien kan dit zoete der aarde iets van de bitterheid verdrijven. Want wederom hangen zwarte wolken over het beeld onzer herinnering. Wel was er een Breestraat in 1896 — in 1796 — in 1696 en misschien zelfs wel in 1596.

Doch het Joodse kind, dat, in het vrije Palestina geboren, in 1996 hier zal staan, zal bij het bordje Joden Breestraat minstens zo ver-

¹⁴⁾ E. S. Hen a. w. pag. 4/5 ^{14a)} Op Marken; zie verder pag. 124.

¹⁵⁾ M. Schneider, *De Nederlandse krant*, 1943, pag. 90.

Het Rembrandt-huis

wonderd kijken, als de beide jonge Joden, die door het Middelburg van 1947 wandelend, de „Jodengang” ontdekten, met de begraafplaats der oude Marranen.

Ook vanavond nemen wij afscheid. Het bewustzijn van liefde voor deze plek diep in ons gepijnigd hart. Geschokte en geschonden minnaars als wij zijn. Doch minnaars — ondanks alles — van deze stad der zeven torens.

Op Israëls weg naar Jeroesjalajim — geplaveid met herinneringen aan al wat wij de landen der vreemdelingen hebben gebracht — staat, in de mozaïek der onvergeten steden, met gulden letters: Amsterdam, Amsterdam.

IX

UILENBURG EN MARKEN

ZONDAGOGHTEND is het, als wij ons wederom verzamelen op de Jodenbreestraat, hoek Uilenburgersteeg. Om een wandeling te beginnen, die meer dan alle anderen het praedicaat verdient: door de Jodenhoek.

Het eiland Uilenburg is — evenals Marken en Rapenburg — met de uitleg van 1593 aan de stad toegevoegd. Reeds in 1586 droeg het die naam, waarvan de betekenis misschien afkomstig is van een moeras, dat in 1477 de Uijlenbraeck wordt genoemd. De twee hoofdstraten van dit eiland waren de Uilenburger- en de Batavierstraat. Tot in de 18e eeuw korter: Achter- en Voorstraat.¹⁾ En na deze explicatie even de klok terug.... want het is Zondagochtend.... markt in de Jodenhoek.

De Markt

Zij is ontstaan ²⁾ door de vele venters, die hier des Zondagsochtends handel dreven. Feitelijk begon het op de beide Breestraten. In 1705 werd daar reeds in zulk een mate gevent, dat er een politieverbod werd uitgevaardigd.

Van de Breestraten begon (mede als gevolg van de officiële belemmeringen) de ontwikkeling naar de Joden-Houttuinen, Uilenburgerstraat, Markensteeg en Zwanenburgwal. In 1886 verscheen wederom een politieverordening, gevolgd zelfs door een „razzia” ³⁾ onder leiding van commissaris Gelpke. Maar het lukte niet de venters te verdrijven. Zijn wij niet een hardnekkig volk?

De vrije markt breidde zich integendeel hoe langer hoe meer uit. Reeds in de Zaterdagnacht bezetten de kooplieden hun plaatsen, die door nachtwakers voor een paar dubbeltjes werden be-

¹⁾ A. M. van Gelder *a.w.* 144.

²⁾ *Gedenkboek Mercurius*, 1933 p. 50.

³⁾ Aldaar: letterlijke formulering.

Markt in de Jodenhoek

waakt. En zo wonnen de nijvere Joden het van de papieren maatregelen.

Het was bovenal de populaire, sympathieke commissaris Van Asperen, die zich inspande tot behoud der markt. In 1931 uiteindelijk, was het het toenmalige Tweede Kamerlid Mr. George van den Bergh (de huidige hoogleraar in het Staatsrecht) die door zijn enthousiaste pleidooien de wettelijke erkenning tot een feit maakte.

En nu? Ik maak U los van de vernietigde leegte en wandel U voor langs kramen en karren, mannen en vrouwen, venters en verkopers. Hier hamerde het hart van de felle Jodenhoek. Wat weten onze kinderen van deze Joden, die ons lief bleven ondanks alle vreemde en verworpen facetten der laatste decennien.

Handel en Handelaars

Ze zijn verdwenen uit het stadsbeeld. De echte typen heb ik zelf niet meer gezien. Uit de historie ken ik Mozes en Simon Polak, die in het laatst der 18e eeuw hun potloden verkochten door heel de stad. „Mozes Polak zijn potlood spant alom de kroon, Simon Polak verkoopt het mede als zijn zoon”.⁴⁾

⁴⁾ S. K. in *Gedenkboek Centraalblad*, 1925.

Zij waren niet altijd even populair, de venters. En een goed stuk maatschappelijk anti-semitisme was dikwijls hun deel.

Juffrouw Huberts vermeldt in haar proefschrift ⁵⁾ „Een nieuw lied, op de Amsterdamse negotianten”, dat in dit opzicht „aardige” symptomen vertoont. Waarvan een hier moge gereleveerd:

*„Ook Pijpendoppen voor heeren en boeren
Halskettingen voor Horlogies en kralen snoeren,
Scharren dik en vet, riep een meisje zeer net,
Korsette, veters en Engelsche spelden,
Hoornsche wortelen die 't Joodje slegt telde,
Want drie ging voor vijf
Elk is een dief in zijn bedrijf.”*

Er zou een lijvige bloemlezing kunnen worden samengesteld uit de felle reacties, die de Joodse koopman bij de buitenwereld opwekte. Toen ik jaren geleden medewerkte aan een enquête naar de rendabiliteit der Albert Cuypmarkt, heb ik mij daarvan dikwijls persoonlijk kunnen overtuigen.

Doch bepalen wij ons vandaag tot zijn type, binnen het schilderachtige der eigen omgeving.

Hier stonden ze met „oude kleren, oud roest, katoentjes, vellen, toddlers en vodden”. Abraham Blankaart schreef het al in zijn brieven aan Hendrik Edeling: „Zwavelstokken, pijpedopjes, molentjes, palmpaaschen, haanpapiertjes, poppenhuisraad, is hier een kostwinning”. Maar beter dan wie ook typeerde het

Multatuli ⁶⁾

Daar werden oude lappen en vodden gevent, en stukjes leder, en knoken en gepensioneerde hoeden, en strooken vilt, en schilderyen zonder lyst, en lysten zonder schildery. En prenten, en boeken. En rugtitels zonder bladen, bladen zonder titels. En landkaarten, niet zonder jacht op symmetrie netjes in vieren of zessen geknipt, om en détail te worden aan-den-man gebracht, voor 't mogelyk geval, dat een heel land of werelddeel de begroting van den kooper mocht teboven gaan. En versleten kleedingstukken. En gelapte schoenen, om nu niet te spreken van de ongelapte. Daar lag kinderspeelgoed, dat veel beleefd had, tussen 'n tumultus van zuurkool en een tropée van hoeven en horens. Ginds stond 'n kruiwagen, volgeladen met potjes pomade en latynse dissertatiën, met almanakken en silhouetten van

⁵⁾ V. R. A. D. Huberts: *De Amsterdamse venters*, 1940, Bijlage III.

⁶⁾ *Ideëen*: 7e bundel.

Jodenhoek

verloopen jaren en dominees. Ook meubels waren daar. En er was porcelein, en glaswerk, en aardewerk, en keukengereedschap... ja, wat was er niet! En dat alles was kreupel, gelijmd, gekrاند, onsmakelijk, onvolledig, schijnbaar tot niets dienstig en voor niemand te gebruiken, wat toch 't geval niet kan geweest zyn, want dat volkje leefde van den handel in die prullen.

Dit is alles voorbij. Vermoord zijn zij uit het stadsbeeld. Onze venters. Onze Jodenhoek. En de sfeer van deze buurt — zelfs van heel deze stad — namen zij met zich in het vreselijkste aller graven.

Sjaletpotten

Een halve eeuw geleden nog kon men hier op Zondagochtend de optochten der „Sjaletpotten” aanschouwen. Stenen potten, die Vrijdagmiddag werden gevuld met soep, koegel, vlees en aardappelen. Alles in verdiepingen gescheiden door borden — met deeg aan de rand der pot vastgemaakt.

Die werden dan naar de niet-Joodse kosjere bakker gebracht, die ze in zijn oven plaatste. Sjabbath-ochtend werden ze te voorschijn gehaald. Zes tot acht, aan een lange stok opgehangen, door twee knechten thuis bezorgd.

Daar werden ze — gewoonlijk in bed — warm gehouden tot etenstijd. Het was altijd onzeker hoe de spijsen zouden uitvallen. Evenzeer, of men wel de eigen „pot” terugkreeg. Vandaar het Joodse gezegde, omtrent een onzekere afloop: „'t Is sjalet gezet”.

Aan andere versnaperingen worden wij herinnerd. Joodse folklore uit die goede oude tijd. De winter met zijn „zooger” erwten, in de vermaarde „brie”. Dan „sijne reetisch”. Tegen Pesach: „garouses en lattie”. „Kasjtengen” en mispels. De „sjegejoonebieten”. Al die spijsen van de tafel der Joden, die nu voorgoed werd verlaten. Wij zwijgen allen. „Ingestald” hoor ik een venter mompelen.

Bij het badhuis, op de hoek van de Houtkopersburgwal, maak ik U terloops opmerkzaam op enige gevelstenen, daar ingemetseld, en dan naar de rechterkant: de

Uilenburgerstraatsjoel

Op 2 September 1724 werd door „Hagnosas Kallo” een sjoel ingewijd ⁷⁾, staande op het Kokshofje aan de Uilenburgerstraat. Na de stichting van de Neie Sjoel in 1730 deden de Parnassiem dit college een proces aan, op grond van de overweging, dat het

⁷⁾ Sluys: *Iets u. d. Gesch. d. Uilenburger Synagoge*, z. j.

— in strijd met de reglementen — buiten openbare kerkgebouwen godsdienstoefeningen liet houden.

„Hagnosas Kallo” verloor. De Kille nam het gebouw over in 1732. Ruim dertig jaar later (9 Mei 1765) werd tot verbouwing besloten. Tien dagen later ging men er zelfs toe over het complex geheel af te breken. In Augustus 1766 werd de nieuwe sjoel ingewijd.

Reeds in mijn jonge jaren had — door de verplaatsing der Joden naar andere centra der stad — deze synagoge haar eigenlijke waarde verloren. Maar kostbaar zijn de herinneringen aan jaren, toen de echte „Jiddisjkat” (onvertaalbaar mooi woord) hier uit de huizen straalde. Ik denk aan Sjloume Duikelaar, de proletarier - zanger van het Poeriemlied, wiens naam de weg vond naar het Nederlandse Woordenboek. Die van zichzelf getuigde:

*„Drum ir libe lajt, koemt tsoe loufn
Oen toecht mir ein boech koufn
Den lebe ich zonder zorg
Ich woun ouf Uilenborg”* ⁸⁾

Reeds in zijn jaren was de levensstrijd hier zwaar. Maar het Jodendom behield iets van de eeuwigheid — ook in deze buurt.

Verhalen hoorde ik over R. Mordche Gazzen, die tot 1876 in deze sjoel zijn taak vervulde. Over Awrohom Grünberg, die hier „oorde” voor tientallen „posjete jidden” — met hun onvervalst dialect, en hun brave warme nesjomme.

Wij wandelen door de straat; langs acht forse pakhuizen met tuitgevels. De nrs. 13, 15, 17 en 19 vertonen reliefs: stadgezichten met opschriften „De stad Kolen” — „De stad Coblentz” — „De stad Mentz” — „De stad Frankfort”.

Dan maar weer verder langs de paden onze jeugd. Een heldere winterhemel spiegelt zich in het water. De brug over. Rapenburg. Even rechts, Valkenburgerstraat. Beter:

Marken

In de laatste jaren der 16e eeuw kwam ook dit eiland binnen de stad. In 1744 vindt men er een huis vermeld „daar het eiland van Marken uythangt”.

Maar met zekerheid valt over de naam weinig te zeggen. Oor-

⁸⁾ Naar gegevens van L. Fuks, gepubliceerd in *Maandblad v. d. G. d. J. in Nederland*, afl. VI, VII.

⁹⁾ *Voorlopige Lijst*, pag. 390.

Marken tijdens de sanering

spronkelijk waren hier de scheepswerven. En toen deze werden verplaatst naar Kattenburg, werd de buurt door de overheid bestemd voor de woningen der armen. Er kwam een lange smalle straat, met aan beide kanten tussen de huisjes telkens weer een „steeg” of „gang”.

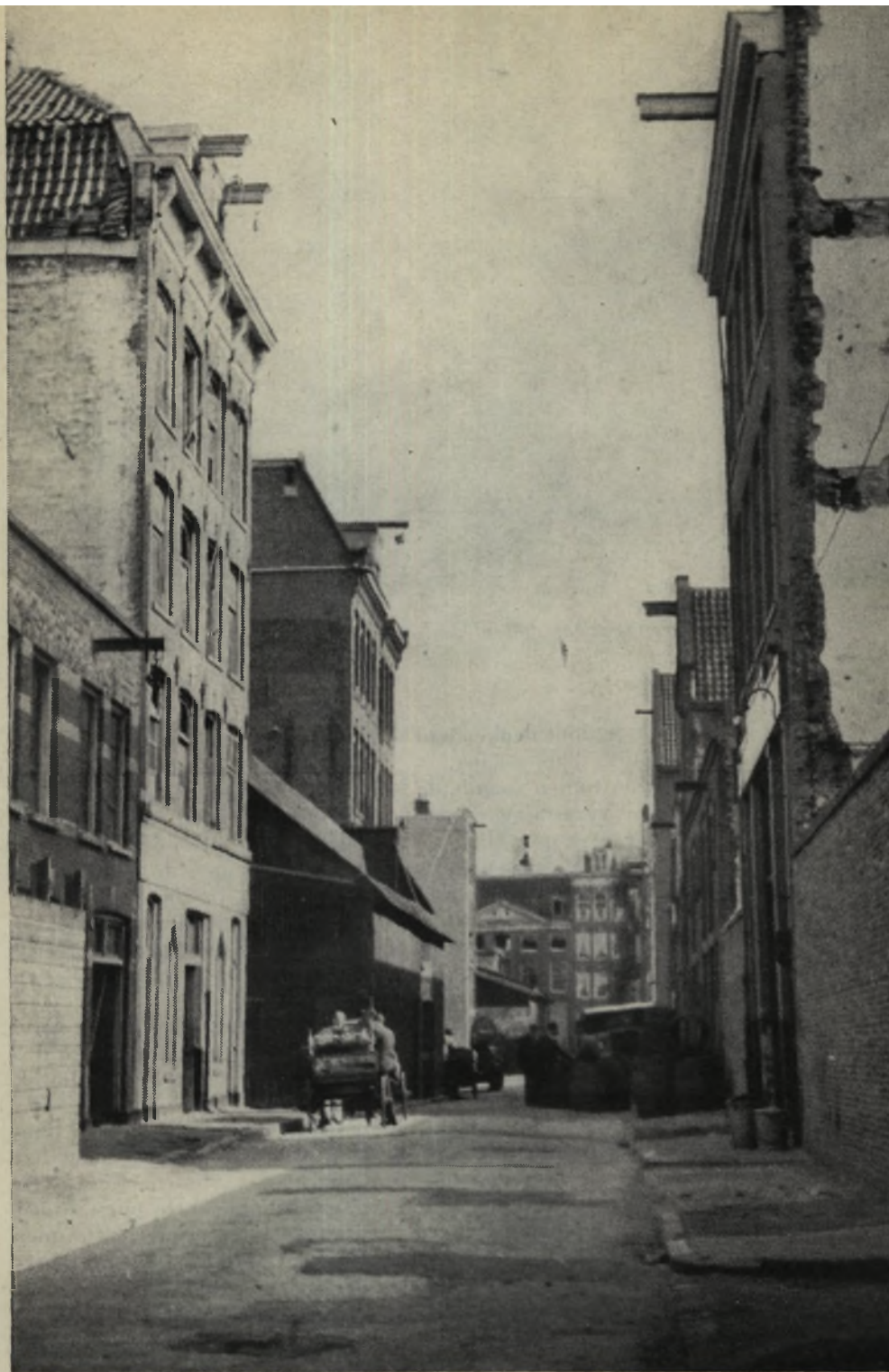
„Deze gangen, die dikwijls zo smal waren, dat twee mensen ternauwernood naast elkaar konden lopen, waren volgebouwd met de meest schilderachtige bouwsels, van boven tot onder verdeeld in krotjes en kamertjes, die voor enige stuivers per week werden verhuurd. Hier huisden op blinde achterkamers, in kelders drijvende in het grondwater, op schavotjes en insteekkamertjes en onder de de hanebalken, honderden grote en kleine gezinnen: duizenden mensen”.¹⁰⁾

Vaz Dias, aan wiens onderzoekingen ik dit citaat ontleen, noemt — volgens een plattegrond van wijk 15 uit 1773 — op Marken alleen 46 gangen of sloppen, waarvan 44 een naam droegen en dus bewoond waren.

Gangen en Sloppen

De namen zijn vaak weinig-zeggend. Bezemsgang, Hammetjesgang (sic!), Kanjersgang, Liefdegang, Donkeregang, Zonnehofje....

¹⁰⁾ Vaz Dias in *Tijdschrift v. Geschiedenis*, 51ste Jaargang.

Joden Houttuinen. Op de achtergrond het Seminarium

(foto Boris Kowac

Marken. De ene kant is reeds geheel gesloopt

Een enkele doet denken aan de naam van vroegere bewoners. Zo op Uilenburg: Parsersgang.

In de Houttuinen spande de beruchte „Wijde gang” de kroon.¹¹⁾

De diepe verarming der 18e en 19e eeuw vond hier in harde cijfers haar weerspiegeling. Wijlen wethouder „Monnetje” de Miranda — zij ook de naam van deze, wreed vermoorde, Jood in dit verband tot aandenken genoemd — vermeldt in zijn boekje over Amsterdam een rapport uit 1804, waarin van een aantal van 2534 Portugese Joden, 1750 als bedeeden worden genoemd. Dat is 70 pCt. Bij de Asjkenaziem bedroeg dit in hetzelfde jaar 90 pCt. Een aantal van 17.850!!¹²⁾

„La Première chose qui s’offre d’ elle même au jeux de celui veut connaître l’état des Israelites est l’extrême pauvreté” — aldus de zin, waarmede Jonas Daniël Meijer zijn rapport aan Lodewijk Napoleon in 1807 begint.

Groot is de afstand tussen Sjloume Duikelaar en Mozes de Chaves! Iets wordt duidelijk van een felle tegenstelling, die aan het eind der vorige eeuw haar ontlading moest vinden. Er is een anecdote en hier is de plaats haar te vermelden. De oude Joden pasten op de Jodenhoek gaarne het woord toe van den aartsvader Jacob, neergelegd in diens verwensing van Simon en Levie: „Vervloekt is hun toorn”. (Genesis 49-7).

¹¹⁾ Vaz Dias in *Het Amst. Jodenkwartier*, 1937. Waar ook andere litteratuur.

¹²⁾ S. R. de Miranda, *Amsterdam*, etc., p. 52.

Het Hebreeuwse „A Po M” (= hun toorn) duiden zij als:
Uilenburg, Vlooienburg en Marken.

*En de dogeisj ¹³⁾ in de Pei,
is voor de Verwerei”*

Zinvol deze bittere grap, tegen de achtergrond van de ontzagge-
lijke ernstige sociale misstanden, die hier tot de twintiger jaren
heersten. Want bovenal Marken en Uilenburg herbergden een on-
menselijke armoede. De woningtoestanden, die in 1795 — bij de
volkstelling — werdenesignaleerd, tarten iedere beschrijving.
Veel gegevens daaromtrent, danken wij E. Boekman, de socialisti-
sche wethouder van Amsterdam, die ik hier in diepe erkentelijk-
heid herdenk, voor de noeste arbeid door hem verricht voor de
demografie en sociografie der Nederlandse (vooral Amsterdamse)
Joden.

„De volkrijkheid in de Jodenbuurt is op sommige plaatsen zo
groot, ieder plekje, tot op de vliering toe, met zoveel mensen
bezet, de onbescheidenheid van velen dier natie in dergelijke hui-
zen was van dien aard dat alle de Wijkmeesters niet hebben
durven instaan, dat er aldaar ook niet enkele mensen, kinders
vooral, over het hoofd zijn gezien geworden” — aldus het onder-
zoek der rapporteurs. ^{13a)}

Kernachtiger nog is het request der Christendiamantbewerkers,
die zich in 1749 eenmaal aldus tegen de concurrentie der Joden
wildenvreren: Zeggende, dat het hun onmogelijk was „volgens
onze aangeboren aart, gelijk de Jooden te doen, onze kost te winnen

¹³⁾ Dogeisj = de stip in de middelste letter, die deze een verdubbelde werking
geeft.

^{13a)} Boekman in *Tijdschrift v. Geschiedenis* 1930: *De bevolking van Amsterdam
in 1795.*

*Een ambtenaar controleert
De vrouw schijnt niet bijster ingenomen*

met schoonmaken of met kammen en brillen te verkoopen en ons te behelpen gelijk de zwijnen, 10 of 12 in één hok, zoals op Marken en op meer andere plaatsen te zien is, dat 5 huishoudingen met vrouwen en kinderen onder één dak of één huis wonen, waarom zij dan ook minder dan de Christenen tot haar bestaan noodig hebben”.

Zelf heb ik *dit* Marken nog even gekend, toen ik in het begin van 1926 kort voor de sanering te Amsterdam aankwam. En daarnaast heb ik nog even iets kunnen aanvoelen, van de intimiteit, die hier gedurende eeuwen ondanks alles moet hebben geheerst. De intimiteit van het Ghetto, met zijn „tsores” en zijn „gijn”. Territorium waar de Jood zich „thuis” voelde. Zo thuis voelde, als mij bleek, uit de brief van een der oude lezeressen dezer artikelen: „Tot mijn 15e jaar meende ik dat in Amsterdam alleen maar Joden woonden.”

Sjoeltjes

Vlak vooraan stond het kleine sjoeltje van „Tif’eres Jisroel”. Ik heb de liquidatie daarvan nog meegemaakt. Complete uitverkoop van Sifree Thora en Malboesjiem. Hoe benijdde ik als jongen die „kootsen”, die zo maar een echte Thora-rol kon kopen.

Even verder. Hier stond de sjoel van „Sjangarei Tsion”. De naam: Poorten van Tsion. Om dewelke Israël eeuwenlang in het Goles kon blijven bestaan. Het was een eenvoudig Sjoeltje. Zo een-tje van: „Drei Stibber Hagbe — drei Stibber Gelile — zwei Stibber Eits Chajem”. En als het „Tisjebov” was, noteerde de Sjammes de koers op de wijze van de Klaagliederen Jeremias.

Geestelijk en sociaal kan ik haar atmosfeer gemakkelijk benaderen. Het was de sjoel van Meijer de Hond en de Plotskes. De humor van het Joodse Amsterdam, dat wij allen nog kenden, speelt om onze lippen.

Hier heb ik de Rebbe nog vaak gehoord. Zoals hij sprak, was hij een afspiegeling der Talmudische woorden: „Familja kelappee Mangla” — Familiariteit met het hogere. Hij scheen als Onias de circeltrekker een huisgenoot van God. En aldus aanvaardden hem, al de zijnen.

Mag ik hier, in deze Ghetto-herinneringen, een van hen naar voren brengen?

„Japie”

„Schapedief” noemden hem de mensen. Maar hij was slechts een „slapedief” — een porder. „Beheerser van groentenmarkt en

fruitmarkt en vischmarkt" — zoals de Hond hem meesterlijk heeft getekend, in dat kiekje. ¹⁴⁾

„Goeie morrrrrrgen, mijnherrrr, massel en brrrooge!”

Krom-klein tippel-manneke. Op zijn schaarsch-behaard kopje is een petje gegroeid, vast-geworteld, dat hij zelden afneemt, maar altijd vinger-vlug aantikt, één of twee- of zelfs meerdere malen doet, alsof ge hem niet gezien hebt.

Een soms geel, dan weer groen, maar meestal groen-en-geel jasje zit hem glad gestreken om zijn mager maakseltje, waarvan de beide mouwen in lengte en wijdte moeten berekend zijn, om behalve zijn armpjes, ook zijn beide hand-geraamten te herbergen, die 's winters de gracieuse eer genieten van een paar gewezen handschoenen. Een vormeloos stok-ding, dat als parapluie waarschijnlijk betere dagen gekend heeft, piekt hem onder den linkerarm of telt soms de keien, als hij in draaf-pasjes voortwiegelt. Vaak ook maakt hij er duel-pa-rures of dreig-figures mede in de lucht, wanneer hij het gebruiken wil als „vitae scipio” tegen de jeugd, die tegenwoordig zo langzamerhand van de „disciplina” gespeend wordt. Ik heb hem vaak redevoeringen tegen deze menschuikens hooren houden, die hem een Demosthenes zou benijd hebben. Dan sprak hij oer-oorspronkelijke model-oraties over de „teugeswoorrrdige jongelui, die hun brrrave ouderrrs tot schande zijn” en dat hij niet begreep „de etukaasie van de meesterrrs op sgool.” Gewoonlijk kreeg hij dan een schitterende ovatie, waarin zijn naam plus attributen schering en inslag vormden. Als dan enkele voorbijgangers staan bleven, scheen hij dankbaarder publiek te verwachten, begon zijn monologen op-nieuw, wonder aller wonderen: met de handen in de mouwen, brouwde taal-mooi en stijl-fijn zijn bezwaren, verzuchtingen, raadgevingen en voorspellingen met als eenigen dank van het auditorium de medelijdenden duw-raad: „och Jaapie, loop maar door, dat gespuis moet je eer niet zijn” — en dan ging het man-machinetje weer door met een „ja, mijnherrr, gelijk hebt u — gespuis... gespuis... ssonde, dat een fatsoenlijk mensch voorrr sse staan blijft.”

En als ik „Japie” laat staan midden in de straat, dan wil ik nog even een van die armelijke huisjes binnen. In het slop. En ik zal me daarbij laten voorgaan door niemand minder dan Herman Heyermans. ¹⁵⁾ Die zijn Joodse jeugd fel haatte en Kniertje schiep. Een wuivende vissersvrouw op de duinen der Noordzee.

¹⁴⁾ Libanon I, 63.

¹⁵⁾ Heyermans, Sabbath.

Kniertje, oer-Hollandse, die slechts gestalte verkreeg door de echte Jiddisje Memme: Esther de Boer van Rijk.

„Sjabbes”

Maupie en Zelik kwamen zowat tegelijk binnen. Maupie was niet Sjoele geweest door de Sjabbes-drukte en door den laten afloop van een veiling-van-de-marine.

Lichten in kamer brandden in feestlijk ontvang, lichten op luchters naast schoorsteen, licht in hanglamp boven de tafel. Aromen van koekerigheid, soepwasem, vetgesputter, roesden loomzwaar op de warmte van kachel, 't fijn-dradig stoomen van een van de lampen.

Zelik en Maupie trokken de jassen uit, kwamen in hemdsmouwen aan tafel zitten, bei met de hoeden op. Moeder door Bekkie geholpen, schoof bij, vlak bij de koperen kachel, Bekkie droeg stoof aan.

Over haar, Maupie, handen gevouwen bij 't licht van de lamp, glad van gezicht met bruinig gedrab aan de mondhoek waar sigaar had gesabbeld. Krachtige bruine buigneus had toetsen van melklicht, lippen smalden in vrindlik gepruil. Oogen vaagden in scheemring van hoedrand, zwart fantasietje, dat nauwelijks drukte het hoofd door 't barstig gebos van het haar, zwart en dik, aan de slapen lichtlijk gepeperd door haartjes als witgaren pluisjes. Zelik, aan zijde

Ghetto-interieur

van deur, roodzweetend ,trékloos gezichtje, had glimpjes goud in de rossige baardjes. Pereltjes zweet krielden op 't voorhoofd, om vleugels van mopneus, tusschen en om roode sproetspetten.

Licht scheerde scherp langs de hoofden, op den bandeau met den scheidweg, op 't zwart fantasietje, op hoogen glimhoed van Zelik. Overhemdsmouwen der mannen hoekten op 't wit van de borden, roode handen op wit van 't kleed, met niets dan de borden, de tinnen vorken en lepels, de messen en glazen. Op schaal bolde bruin met korreltjes zwart het brood, zoutvat er naast en een dikke gele komkommer in schijven gerond. Laag loomde de zol'dring op 't bloemenbehang, plettend tezaam het gehijg van Zelik en Maupie, Bekkie en Serre, zoo ze waren bereid tot het maal van den Sjabbes en zoete bede tot God."

Zo was het leven op Marken. Zelfs Heyermans moest het erkennen. Hier leefden eens de resten van een oude cultuur, waarvan slechts dommen en kwaadwilligen kunnen beweren, dat zij hard zou zijn en zonder gevoel.

Met U sta ik — voor het voormalige poortje: „De Roo' Leeuw". Aan de overkant der Matzefabriek van de Haan. Nooit meer zullen op deze plek stemmingen hoogtij vieren van een „Erev Pesach" met al de waarachtige vreugde, eigen aan het rijkgeschakeerde leven van de oude Amsterdamse Jodenhoek. Chometsbatteldag met het verbranden van het gezuurde.

Pesach. Ik denk aan de „wegleg-chewres". Hoe de arme paupers hun geld „weglegden", het hele jaar lang, om op Erev Pesach een

Chometsbatteldag

nieuw „stuk” te kunnen aanschaffen.

„Wegleggen” doe je, als je te weinig — „sparen” als je te veel hebt. Meesterlijk woord, alweer van Meyer de Hond.

Oneg Sjabbath

In deze straat ook was het beroemde water- en vuurhuis van Rielie Blom. Achter de zaak, een vierkante, donkere, opkamer, waar „geoord” werd, in de geur van smeulende turf en kolen. Vreemde altaar-sfeer.

Ruim een half uur voor „nacht” kwam men op Sjabbath bijeen, om Joodse liederen te zingen. „Oneg Sjabbath”, jaren voordat Chajim Nachman Bialik daarmede begon, een nieuw tijdperk der Sjabbath-viering inluidende.

Dan sloeg de „gabbe” op de eenvoudige lessenaar. Het „Alme-

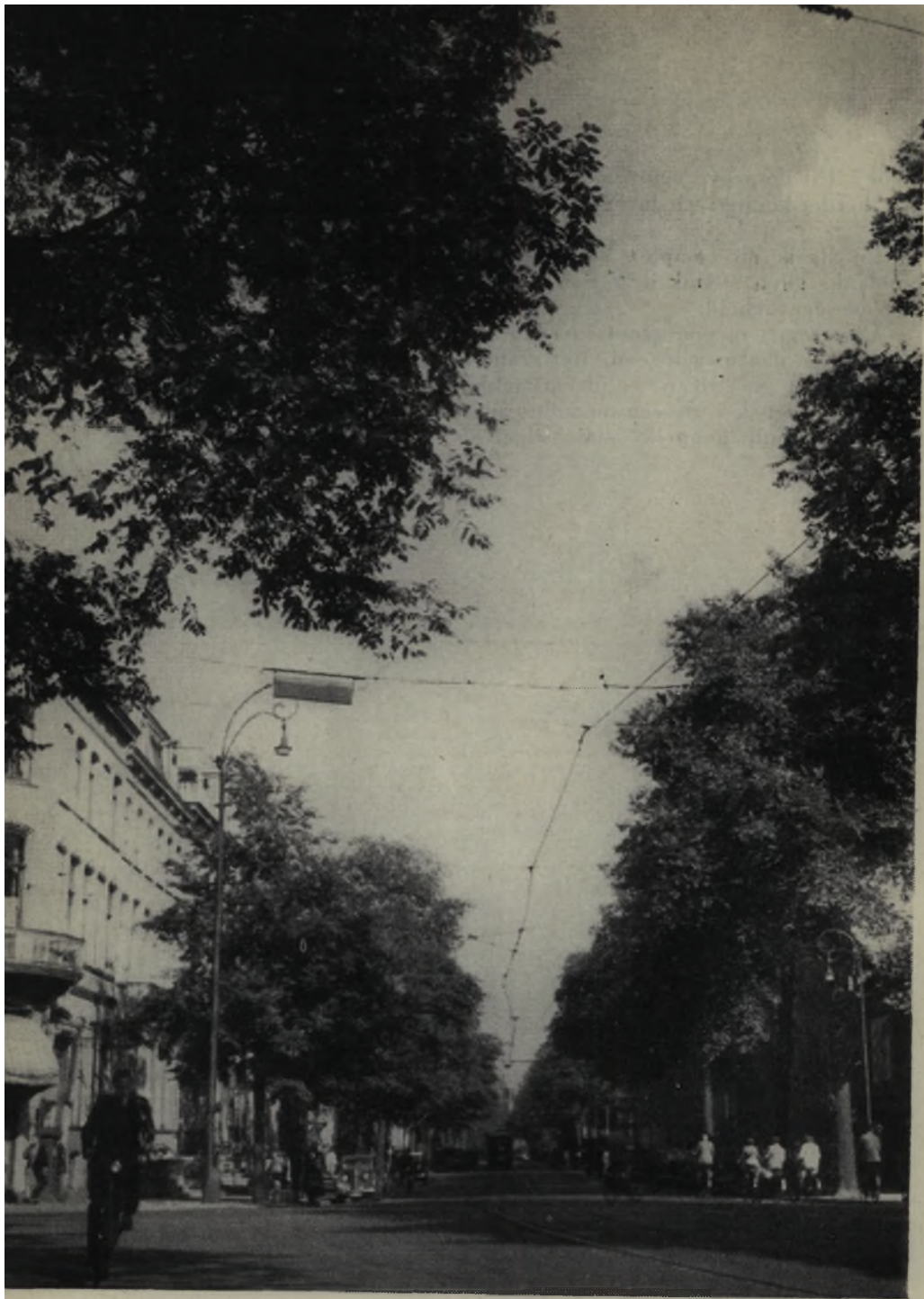
mor". Uit de grove mannenkelen klonken de schone woorden van de herder-koning: „ledowied boroeg”.

En als ik dit complex van feiten overdenk, dan weet ik, dat ondanks alles — ook deze ondergang — Israel zal blijven leven. In der eeuwigheid.

Volgezogen in een groots verleden. Hopend op een blijde toekomst. En daarin gelovend. Met granieten zekerheid.

Van een gevelsteen — ingemetseld achter de fabriek van De Haan — lees ik U de eeuwenoude code voor:

Op Uw hulp hoop ik -- Eeuwige.

De Plantage Middenlaan

(foto Boris Kowadlo)

X

DE PLANTAGE

HOE gij ook denkt over de grenzen der Jodenhoek: de Plantage hoort erbij. En daarom heb ik U vanavond bijeen geroepen op de Hortusbrug. De grijze Chacham Azalay ging ons voor. Hij bezocht in het midden der 18e eeuw de botanische tuin. In zijn aantekeningen op „Orach Chajim” deelt hij mede, hier een koffiebboom te hebben gezien. Waardoor hij vaststelt, dat koffie — een aftreksel van peulvruchten — op Pesach mag worden gebruikt. ¹⁾

Oorspronkelijk was dit stuk grond, met de vergroting van 1658, bij de stad getrokken. In 1682 besloot het stadsbestuur hier een „Plantagie” aan te leggen. Een wandelplaats, bebouwd met zomerhuisjes, tuinen en enkele herbergen. Van deze oorspronkelijke tuinen resten nog vele grote bomen — o.m. achter de schouwburg.

Voor dit doel werd de St. Anthoniesdijk verlegd. Midden door deze nieuwe „plantage” werd de Middenlaan getrokken, die aanvankelijk Muiderstraat of laan werd genoemd. Evenwijdig daarmee de Achterlaan, later: Franschelaan — nog later: Henri Polaklaan. ²⁾

Ik volg nu met U het trottoir langs de „Hortus” en wijs U allereerst het

Wertheimplantsoen

Aanvankelijk was hier een groot park — waarvan ook het huidige Parkschouwburgterrein deel uitmaakte. In de Kaapse tijd werden hier onder leiding van Stumpf grote concerten gehouden.

Het was in die dagen, dat (na 1867) in Zuid-Afrika de grote „run” losbrak. Diamantvelden werden ontdekt. Avonturiers uit alle landen der wereld verlaten huis en hof, om zich te wijden aan het riskante vergulden spel.

¹⁾ J. S. da Silva in *Vrijdagavond* 1 en 8 April 1937; ook overdruk.

²⁾ Over de geschiedenis der Diamantbewerders: H. Heertje, *De Diamantbewerders van Amsterdam*, 1936.

Midwinter 1870 komt de eerste diamant in Amsterdam. Een ongekende weeldeperiode breekt aan. In 1872 ontvangen 1200 werklieden 7 à 8 millioen aan loon. Alles wendt zich naar het „vak”. Hele klassen verlaten het Seminarium aan de Rapenburgerstraat.

De tijd der O.W.-ers neemt een aanvang. Overdadig cafébezoek. Overdadige maaltijden. Men „doet” aan muziek. Koopt piano's. Wordt lid van „Artis” — een hele eer.

Prachtig heeft Henri Polak deze periode beschreven. ³⁾

„Het geld moest weg en het ging weg aan de meest smake-loze, wanstaltige dingen, de aan geen weelde gewoon zijnde „Kapers” aangesmeerd door handelaars en winkeliers, die dientegevolge nog meer dan de „Kapers” zelve profiteerden van de Gouden Tijd. 't Allereerst werden nieuwe meubelen aangeschaft; men treft ze nog aan in de huizen der voormalige „Kapers”, of als erfstukken in die hunner kinderen.

Het waren mahoniehouten abominaties, met rood trijp beklede stoelen en canapés (tête-à-têtes genaamd), zorgvuldig met „hozen” overtrokken, zilverkasten (Bonheur de Jour geheten, de hemel weet waarom), versierd met onmogelijk beeldhouwwerk, linnenkasten „van binnen massief eeken”, waarin werd opgeborgen het familie-linnen en de damasten tafellakens (deze vooral), die met hunne in-geweven landschappen, hertenjachten en arabesken de trots der slijpers-vrouwen uitmaakten.

³⁾ Citaat bij Heertje pag. 38, ontleend aan H. Polak. *De strijd der Diamantbewerkeren*, 1896

Kijkje in een oude diamantslijperij

Verblindend waren de kleuren der gebloemde tapijten, hel-schitterend de vergulde pendules met candelabres, de vergulde lijsten om de chromo's „naar Koekkoek", de glazen gas-kronen.

Dan kwam „het zilver". Kristallen piéces de milieu op zilveren voet, zilveren presenteertrommels op dito bladen, zilveren soezenbakken, zilveren servetringen, zilveren lepels en vorken, messenheften, peperbussen en mergboren. (Deze laatsten waren instrumenten om het merg uit de in de soep gekookte beenderen te halen.)

De kleding was met een en ander in overeenstemming. De vrouwen wedijverden met elkaar in kostbaarheid der „Châlons" (Smyrnasche of Perzische shawls), der dikke gouden halskettingen, waaraan formidabele horloges bengelden, der diamanten armbanden, broches, ringen en oorbellen. De mannen droegen de laatste mode in excelsis, waren voorzien van dikke vingerringen met diamanten, dito dasspelden en hemdsknoppen, zware gouden kettingen met dito horloges en wandelstokken met ivoren handvatten".

Eerst in 1882 werd deze concertzaal van Stumpf afgebroken en op dezelfde plaats de Parkschouwburg gebouwd, die weer later ten offer viel aan de sloper. Het Zuidelijk deel van het park — dat stadseigendom werd — werd omstreeks 1897 als wandelplaats opengesteld voor het publiek. En in dit laatste „echte" stukje Plantage plaatste men het monument van A. C. Wertheim — 1832-1897 — die een belangrijke figuur was in de Joodse wereld der 19e eeuw, waar men hem kortweg en familiair „A.C." noemde oftewel „Brammetje". ⁴⁾

Bij de Parklaan maak ik U opmerkzaam op

Nr. 9

Vroeger het huis, waar Hugo de Vries arbeidde van 1884—1916. De ontdekker der mutatie-theorie en nobelprijswinnaar. Later werkte hier — tegen de zending onder Israël — de vereniging Beis Jisroel, onder leiding van de fijnzinnige, nobele Abraham Asscher, de latere Opperrabbin van Groningen.

Ik ben er dikwijls geweest, toen er een Jeugdsjoel werd gehouden. Met bezieling en veel weldadige invloed.

Nu is er het gebouw der Joodse Gemeente. En wordt er een plaatsje ingeruimd voor de rompbibliotheek van het „Beis ha Midrosj".

De Parklaan links volgende langs het voormalige huis van Rosa Manus, draai ik met U rechtsaf — de Henri Polaklaan in.

⁴⁾ Over hem H. P. G. Quack in *Uit de kring der Gemeenschap*, 1899.

Het Bondsgebouw in gelukkige dagen

Om stil te houden bij het gebouw der Algemene Nederlandse Diamant Bewerdersbond, op no. 9.

Het Bondsgebouw

Na de grote stakingen van 1894 — werd op 18 November van datzelfde jaar de A.N.D.B. gesticht onder leiding van de onvergetelijke Henri Polak. Het is in de dagen, dat het opkomende proletariaat zijn eigen tragische positie tracht te verbeteren. Terzelfdertijd, dat van de kant der Joodse leiding in Nederland beschamend weinig begrip blijkt te bestaan, voor de wezenlijke verhoudingen.

Fel is het opblaaiende verzet der jonge Joodse socialisten tegen het officiële Jodendom en zijn geestelijke figuren. Jonge socialistenvan de jeugdbond „De Zaaier” wierpen de ramen in van een enkele Sjoel aan de Rapenburgerstraat.

In het Socialisme zochten de diamantbewerders het levenselixer, dat zij terecht niet vermochten te vinden in het afgeleefde negentiende-eeuwse Kerkgenootschap, met zijn koud-rationalistische politiek-liberale instituten en leiders.

Als ik mèt U sta voor het Bondsgebouw, dat in 1900 tot stand kwam door de architectuur van Berlage, met de fraaie interieurschilderingen van R. N. Roland Holst en de gedichten van zijn begaafde, dichterlijke vrouw, dan kan ik niet anders dan U spreken van zijn geestelijke inspirator, ten aanzien van wie ik het mij gedurig tot een voorrecht beschouw, hem persoonlijk nog te hebben gekend.

Henri Polak 1868—1943

Elders ⁵⁾ heb ik hem geschilderd als de „Rebbe der diamantbewerders”. Inderdaad was hij voor de A.N.D.B. wat Jokef Content en

⁵⁾ De Vrije Katheder 5-2-1946.

Awroom Delaville eenmaal waren voor hun chewres. Hij was een echte rebbe. Merkwaaardige synthese van al-Joodse eigenschappen — „middes”.

En uitgaande van zijn persoon is het duidelijk te constateren, dat het Socialisme — in stede van in de eerste instantie een weg te banen tot zuivere assimilatie — aansloot bij een Joodse gedachtenwereld.

In de grote vaart der nieuwe ideeën bloeide een romantische bloesem van Messiaanse aard. Wij leven dan in het eschatologische eindtijdperk der 19e eeuw. En het is diep rampzalig, dat er geen Joodse leider is opgestaan, die het contact wist te leggen tussen Mozes en Marx. Wee het geslacht, dat zijn mannen mist.

Daarnaast sloten mannen als Henri Polak aan bij de eenvoudige geestelijke inhoud der Jodenhoek. De A.N.D.B. incorporeerde een stukje Amsterdamse Jiddisjkat. En hij, die met mij, nog het genoeg heeft gehad middagen te mogen praten met Henri Polak, Michel van Campen en Andries Sternheim, zal inzicht hebben gekregen in de wonderlijke structuur van een gesaeculariseerd oud-Joods instituut. Cultuurhistorisch behoort de historie der diamantbewerkers tot de geschiedenis van het oude Ghetto, door hen verketterd en verafgood beide. In een ongewone „Haszliebe”.

De bond was de „chewre” en Henri de „rebbe”. Hem werd alles gevraagd. „Eitzes” en „mezomme”. Hij kon „wonderen” doen. Bij de staking in 1894 voegt A .S. de Levita den jongen voorzitter toe: „Gij zijt onze Mozes, die het water slaat uit de rots”. Het contact met den Joodsen leider verbindend aan het nog levende woord van een oude traditie. ⁶⁾

⁶⁾ Naar gesprekken met S. de Wolff en anderen.

Een der vergaderingen uit de romantische tijd van de Bond

Doch eenvoudiger tafereeltjes! Op het bondsgebouw komt een vrouw. Zij moet haar handtekening plaatsen. „Hier hebt U een pen”. De vrouw wil indopen, hoeft niet. ’t Is een vulpen. Reactie: „Wat Henri toch uitgevonden hêt”.

Als de diamantbewerders in 1910 hun eerste vakantie zullen vieren, is het mooi weer. „Daar hêt Henri voor gezorgd.”

De oude Ghetto-intimiteit overheerst in het dagelijkse leven der „misjpoge” die al eeuwen met elkander heeft samengewoond.

*„Henri Polak dat is mijn neef,
En als Henri Polak mijn neef niet was,
Dan kreeg ik geen geld uit de weerstandskas”.*

Toen in 1940 Henri voor de eerste maal in hechtenis werd genomen, stonden op deze stoep „de chassiediem van de rebbe”. Wenende, als kinderen om een vader. Terzelfder tijd ongeveer werden uit de schone hal de woorden weggebikt: „Proletariërs aller landen verenigt U”. Een nieuw Europa vernietigde de ideologieën der negentiende eeuw.

Zondag 4 December 1944 stonden op de gruwelijke weg van Bergen Belsen de laatste Amsterdamse diamantbewerders gereed om naar het „Vernichtungslager” te vertrekken. Slechts twee keerden terug. Van Henri en zijn getrouwen nemen wij hier afscheid. Voor goed.

Wij lopen door de laan. Aan de overkant het *Portugese Ziekenhuis*. Langs het huis van Dr. Pinkhof, op No 11 c. Zijn gezin — dat van een baäl tesjoewah — vormde in het moderne Ghetto een apart hoofdstukje. Hier ontstond op een Vrijdagavond het ontroerende Sjabbathlied van Jacob Israël de Haan: „Heilige dag, die na zorgvolle week...” In gedachten zie ik de oude man — de rug ietwat gebogen — het trottoir volgen aan de linkerkant. Dan bij de hoek schuin oversteken, rechts afslaan. Gaande vlak langs de gevelrij der Kerklaan. Om zijn kinderen te bezoeken aan de Muidergracht. In Westerbork is hij gestorven.

Wij gaan — eveneens de laan uitlopend — langs No. 17, het voormalige huis van Opperrabbijn L. H. Sarlouis, in Nov. 1942 gedeporteerd. Doch slaan dan eerst links af. Waar ik U halt laat houden bij

Plancius

Thans een garage. Met een Davidschild boven in de gevel. Eens een roemrucht oord van talloze bijeenkomsten. Uit de romantische periode der Amsterdamse Arbeidersbeweging. Hier werd menige klassieke vergadering „uitgevochten”. In de tijd, dat „Joppe

Henri Polak

Loopuit en A. S. de Levita (een oud-seminarist) in de Federatie Amsterdam de toon aangaven. Hier had in 1896 de eerste 1 Mei vergadering plaats der S.D.A.P. Troelstra en Polak voerden het woord.

Hier ook werden op de „Jamiem Noraiem” grote sjoeldiensten gehouden. Prachtig is in dit verband het volgende verhaal:

Op een Grote Verzoendag vond in één zaal een godsdienstoefening plaats, terwijl in een andere een politieke vergadering werd belegd, waar een zekere Jan Kuiper het woord zou voeren. Tot de vele Joodse „klanten”, die die dag in Plancius verschenen, richtte

de niet-Joodse portier de merkwaardige vraag: „Bij wie mot U zijn — bij Jan Kuiper of Jan Kipper?” ⁷⁾

Plancius behoorde — als Casino, de Koningskroon (voor de goed betalenden; in de Kerklaan, voorbij de Middenlaan aan de evenkant), Diligentia (Waterlooplein), de Harmonie (Zwanenburgerstraat), de Herschepping — tot de feesthuizen, die ik reeds vroeger noemde. „Kratsers” (muzikanten), „sarwers” (palfreniers in 't zwart), dansmeesters, „opspielerinnen” (vrouwen die het vaat- en glaswerk schoon maakten) en „schnorrers”. Hier vonden ze een vrolijke werkkring. Want de diamantbewerkers hielden van feestvieren. ⁸⁾

En als na de „goppe”, de „maan” werd gedanst op het menuet van Mozart's Don Juan — daverde de zaal. Dan werd er — althans bij de min of meer traditionelen — gebensjt. Voorafgegaan door „Sjier hamangalous” op de wijze van een opera. De volgende dag was het „kerouwiem-mool”.

En om in de historie der arbeidersbeweging te blijven, hernaast stond het huis van rabbijn

J. D. Wijnkoop

Alvorens deze later verhuisde naar de Nw. Prinsengracht No. 1. De vader van David. Knap bijbelkenner, grammaticus. Ongewoon goed docent. Die jaren lang conflicteerde met Opperrabbijn Dünner. Waardoor het leven van zijn gezin bitter werd gestemd. Een bron van Daivds latere onverzettelijkheid. ⁹⁾

Dr. Daniel de Lange heeft me verteld van zijn prilste jeugd. De familie was lid van Artis. Een van de „burgerlijke” normen dier dagen. Ook over de Joodse sfeer sprak hij. Vooral de Vrijdagavonden waren mooi. Jozef David had een grote belangstelling en discussieerde veel met de vrienden van zijn zoon, toendertijd leerling van het gymnasium aan de Weteringschans.

„Artis”

Even nog Uw opmerkzaamheid vestigen op deze dierentuin der stad. Want in het leven der Amsterdamse Jodenhoek heeft zij een rol gespeeld.

Wanneer aan het eind der vorige eeuw de Joodse burger met zijn gezin op Sjabbathmiddag hier wandelde. Kinderen die er speelden. Oude mannetjes, die hun levensavond daar verkuierden.

⁷⁾ Naar een verhaal van wijlen drs. E. Pakkedrager.

⁸⁾ *Heertje*: pag. 243/244.

⁹⁾ Deze gegevens zullen in een, binnenkort te verschijnen, artikel over de jeugd van David Wijnkoop worden uitgewerkt.

Ingang van Artis

(foto Boris Kowadlo)

Grootvaders, verhalen opdiszend over hun kinderen, „die het zo goed hebben”. Hun kleinkinderen, „die zo goed kunnen leren”.

O, Koningszaal, indien Uw muren konden verhalen.

Dan door de Kerklaan terug. Tot de hoek van de Middenlaan. Hier wijs ik U eerst „Beth Sjalom” — rusthuis voor Ouden van dagen. Nu is er een recreatie-huis van de K.L.M.

Dan naar rechts:

De Schouwburg

Zijn laatste directeur, Louis de Vries kwam uit de Diamantbewerders voort. Werd ontdekt in een dilletantenclub. Hij schitterde als Sander Lehman, als Lohengrin, Shylock, de Wandelende Jood. Hier heeft hij nog een enkel succes beleefd als Pancras Duif in Schakels. Louis de Vries, wiens biografie behoort tot de afgesloten periode, toen de diamantbewerders premières van Heyermans beleefden, als evenementen van cultuur.

Vaak — in crisisperiodes — deden velen hunner dienst als figuranten. Mag ik U dit verhaal onthouden?

Toen eenmaal, in het begin van deze eeuw, een toneelstuk „Dreyfus” werd opgevoerd, was geheel de jury gerecruteerd uit het „pesjt-vak”. Op het moment, dat zij het „schuldig” moeten uitspreken, brulde een oude man, met vervaarlijke stem: „onschuldig, onschuldig”. Deswegen ter verantwoording geroepen gesticuleerde

Louis de Vries

hij: „Hoe kén ik nou roepen schuldig, terwijl ik weet, dat die man nebbisj niks gedaan heeft. . . .”

Maar *dat* is historie. Wij denken bij de schouwburg aan de droefste slotacte van het Duitse tijdperk. „Wordt er vanavond gehaald?” „Alleen weermacht”. „In de schouwburg”. „Door. . . .”

Wij gaan verder. De Kerklaan uit. De hoek om. Naar de *Muidergracht*.

Op No. 29 woonde jaren lang Louis Davids. Vele generaties Seminaristen voedde hij op in liefde voor de oude geschriften. Hij had een merkwaardig-oorspronkelijk vocabularium. Als hij in enthousiasme geraakte, placht hij steeds met vragende ogen zijn Talmiediem aan te staren. Reageerde men „Mooi, meneer Davids” — dan viel hij in: „Mooi meneer? Alles is mooi”. En dat geschiedde vele malen.

Onbegrijpelijk hoe deze man — geplaagd door ontzaggelijke pijnen — met geestdrift kon blijven „leren”. Bewonderenswaardig de offering van een echte Jood, wiens lijfspreuk was: „Als je hoofdpijn hebt, houd je bezig met de Thora: Chosj berosjo — ja’ase bathora.”

Nog zie ik hem staan. Sjabbathmiddag. Bij Duits op de Amstel. Waar de „Sjabbathmiddagchewre” werd gehouden. Slecht ter been kostte de wandeling hem veel tijd en pijn. Stond hij dan tenslotte voor de hoge trap, dan zuchtte hij diep. En zijn grove, hortende stem prevelde geestig: „Sjier hamangalous . . . trappenlied. Van waar zal *mijn* hulp komen”.¹⁰⁾

Van de „chewre van Duits” is weinig overgebleven. Louis Davids ging — oud en der dagen zat — naar Auschwitz. Lekiddoesj hasjeem.

Even verder.

Bedek ha Bajis

Uit het minjan van I. Furst, dat eertijds op de Nieuwe Keizersgracht gehouden werd, ontstond het latere „Montefiore-sjoeltje” met zijn „nette” baalbattiem. Jus Aa deelde er laatstelijk de lakens uit. In de zomermaanden kwam Opperrabbin Maarsen hier dikwijls. Met zijn populaire vader „Wolly”.

Diamantair en Moré honoris causa. Gazzen en Hebraïst. Voorzitter der Misjnajes-chewre, Tif’eres Bachoeriem, wier geleerde rebbe S. Hammelburg eveneens in de Plantage (Doklaan) woonde.

„Wollie” Maarsen genoot een onmiskenbare populariteit. Ik heb hem nog een enkele maal als gazzen gehoord in de grote Sjoel. Voor het Omed staande, steunde hij graag op zijn linkerarm. Hij was een echte „Baal T’fila”.

Toen Nachoem Sokolov eens iets naders wilde weten van de Amsterdamse diamantbewerker, bracht hij, naar men mij vertelde, een avond door in zijn woning, aan het Hortusplantsoen. Sindsdien verkeerde hij in de veronderstelling, dat het Joods-culturele niveau van het Amsterdam der twintigste eeuw nogal bemoedigend was . . .

¹⁰⁾ Woordspeling op psalm 121, 1 en 2.

Hortusplantsoen

En nu we eindelijk voor het plantsoentje staan, vertel ik U tot slot, dat Cohaniem hier nimmer passeerden, omdat er zich vroeger een begraafplaats bevond.

Vroeger? Wie met mij heeft gedwaald door deze plantage — wie als kind heeft gespeeld in Artis — wie in de zomer hier de bloemen zag en in de winter ongerepte sneeuw op de takken der bomen....

Hij zal, als eens de priesters, hier niet meer kunnen gaan over dit vale kerkhof van herinneringen. Waar zelfs het asfalt en de klinkers der straat zich hebben vervreemd van de zolen onzer voet.

SLOT

WEESPERSTRAAT

WIJ bleven staan bij het Hortusplantsoentje. Nu ga ik U voor, de *Keizersgracht* op. Langs no. 57, het voormalige huis van de beroemde Geneser Gazzen, Isaac Heymann. Met het opschrift „Portorico” en twee siervazen. Aan beide kanten geflankeerd door de huizen van de familie Eitje. No. 55 heeft het opschrift „Curaçao” en twee horstbeelden op de hoeken. ¹⁾

Aan de overkant het Joodse Ziekenhuis. Waarvoor op bezoeken dagen honderden Joden zich bewogen. Waartussen fruitkramen en bloemenstalletjes. Tot de brug van de

Weesperstraat

De aanleg ervan dateert van 1673. Bijna drie eeuwen Jodendom hebben hier gegist. Ik wijs U op het huis der „*Hachnosas Ourechiem*” op No. 2. In 1903 werd zij gesticht, deze vereniging van „steun aan doortrekkenden”. Heel veel Joodse vluchtelingen vonden er een onderkomen. ²⁾

Daarnaast — woonden op No. 20 in mijn jonge jaren de dames Mendes da Costa. Voor een der ramen zie ik nog zitten Sjnoel Chananje. Zoon van Rebbe Jesaja Kleerekoper — vader van het kamerlid A.B.K. Aanvankelijk was Sjnoel Chananje Gazzen en hoofd van een school te Tiel. Zijn laatste jaren woonde hij hier. Kindervriend bij uitnemendheid, leerde hij graag met jonge mensen. Nog herinner ik me zijn „lewaje” op een „Asara beteweth”.

Van de brug af ziet ge hier op de Nw. Keizersgracht de fraaie gevel van No. 58. Met rechte kroonlijst. Een balcon gedragen door atlanten. Een dubbele stoep met zes balusters. ³⁾

Hier woonde Sem Jitta. Rijk en welgedaan. Bewonderd door

¹⁾ *Voorloopige Lijst*, pag. 275.

²⁾ Zie uitvoerig *Verslag* n.a.v. het 10-jarig bestaan, in 1913 verschenen.

³⁾ *Voorloopige Lijst*, aldaar.

Hachnosas Ourechiem

velen. Ook door die Portugese vrouw van wie de anecdote vertelt, dat ze „als maar” riep: „Wat een ois, wat een ois”. En al roepende in het water viel

Sinds 1941 waren er de hoofdkantoren van de Joodse Raad van Amsterdam. En stonden hier — vooral in de zomermaanden van 1942 — de honderden ongelukkigen. In rijen die zich tot ver in de Weesperstraat uitstrekten. In de dagen van ster en „sperr”.

Dichter bij de gracht — waar weet ik niet precies — woonde R. Akiba Lehren. De jongste der beroemde broeders. Nog steeds staan we op de brug. In de Weesperstraat aan onze linkerhand:

*De Catharina
Jozef Fedder-Stichting*

„Ouhel Jitschok”, zo als wij zeiden De tent van Izak Jozef Fed-

der, door wiens beschikking in 1893 een stichting in het leven werd geroepen. Ter ere van zijn nagedachtenis, en die zijner echtgenote Catharina Mozes de Groot. Hij wilde mannen uit de gegoede stand, op oudere leeftijd een onbezorgde oude dag verschaffen.

Als minimum waren er 10 personen. Kleine Joodse mannetjes, die hier een rustig leven leidden. Even naar binnen. Door het fraaie trappenhuis. De trap op. Naar de sjoel. Waar het zo knus kon zijn. En waar een merkwaardig genre publiek verscheen. Om te oren en te roddelen.

Verder gaat de wandeling. Tot de

Nieuwe Kerkstraat,

die met recht de „Sjoelstraat” kon heten, vanwege zijn talrijke Synagogen. Wij gaan eerst naar links, voorbij

de Vleeshal

Op zichzelf heeft het Joodse halwezen te zeer zijn stempel op de „kille” gezet, dan dat wij dit hier zouden mogen vergeten. Het instituut is eeuwen oud en beschermde oorspronkelijk uitsluitend het Joodse ritueel. Eerst later kwamen daarnaast sociaal-economische factoren hun rol spelen.⁴⁾

Als prototype diende het algemene slagersgilde der stad Amsterdam, dat een halwezen in het leven heeft geroepen, waaraan thans nog de zogenaamde St. Pietershal de herinnering bewaart.

De oudste hal der Portugezen bevond zich op Vloenburg. Die der Asjkenaziem in een houten loods op de plaats achter de Grote Sjoel. In 1685 werd deze afgekeurd en vond men een plaats in de Nieuwe Amstelstraat achter de „Drittsjoel”.

Wij hebben behalve deze in de Kerkstraat, nog de „nieuwe” gekend in de Amstelstraat, die 14 April 1930 werd ingewijd.

Aan de overkant het *Metaheirhuis*, met zijn sombere teksten uit Job over de eindigheid van het menselijk leven. En zijn ietwat lugubere bestemming tot wijnkelder. . . .

Dan langs de achterkant der Sjoel van *Newei Jesjang*, naar de

Russensjoel

„Nidchee Jisraeel Jechanees”. — Die de ballingen van Israël verzamelt. Haar herinner ik mij gaarne op Simchath Thora. In de avond.

De extatische houthandelaar, Gazzen Matzner. Met lange, zwarte baard en flitsende, fanatieke ogen. Dansende met het „Sefer”. Zingende met die hoge doordringende gilstem, die de voorhallen der hemelen doorscheuren wilde.

Vol was het er. Gevaarlijk vol, zodat de tussenmuur het eenmaal bijna begaf.

En temidden van die echte „jidden”, zie ik, in nevelen gehuld, Rebbe Jisroel Aronson. De man, die lange jaren in de Deijmanstraat als kluizenaar leefde. Ver van tijd en mensen. Van wie nooit week het vuur der Leer.

Kranten las hij alleen, als hij wat „bokkem” kocht, die daarin waren verpakt. Zijn actualiteit was van een andere, hogere orde. Hij was een „Oulem-habbe-nik”. Vol van de liefde voor Israël,

⁴⁾ Dr. D. M. Sluys in *Vrijdagavond VI*, pag. 39 enz.

De Wassenaerstraat thans

(foto Boris Koudinov)

hulde hij in de „selieches“-dagen, in de week voor Rosj Hasjana. Wie hem heeft gehoord, voor het eenvoudige „Omed“ — (ik schrijf het Perets na) heeft alle zuchten van ons volk vernomen. Dan het

„Matrozensjoeltje“

De oorsprong van de naam is mij niet bekend. Misschien verschenen daar aanvankelijk wel Joodse matrozen, die zeer zeker in Amsterdam voorkwamen. Vooral aan het eind der 18e eeuw, toen de economische omstandigheden vele Asjkenazische jongeren naar de vloot dreven en de parnassiësiem daarvoor zelfs propaganda maakten. Gelijk later, tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon, eveneens het geval was.

Gazzen Rood ging er voor. Met het uiterlijk van een „zeehond“. Aron de Paauw was er jaren „Gabbe“. De praktische voordelen van dit schone instituut culmineerden in het late aanvangsuur. Het Sjachariethgebed begon eerst om 8 u

Helemaal terug door de straat, tot aan de Amstel. Daar stond, in de zoogenaamde Portugeese Kerkstraat (tussen Weesperstraat en Amstel), aan de even kant, de sjoel van

*Temidden der kleinste sjoeltjes,
Amsterdams grootste Gazzen:
Isaac Heijmann „de Geneser“.
zie pag. 143.*

Neir Mitswo wetouro our

Hier was in onze tijd L. D. Staal een traditioneel-kundig voorlezer. Staal — hoofdredacteur van het N.I.W. — was een gerenommeerd anti-Zionist. Vaardig hanteerde hij de pen voor zijn denkbeelden. Hij was een knap man. Zijn eigenaardige hoge stem leende zich tot gemakkelijke imitatie. Opvallend was het dichtknijpen van zijn ogen, als hij met enthousiasme zong of oreerde. Spreekwoordelijk werd daardoor zijn eenmaal aldus uitgesproken exclamation: „De kinderen Israëls gingen met de ogen open door de Rode Zee“ .

Naast deze synagoge — aan de kant van de Weesperstraat — stond vroeger het *Fernandes Nunes-huis*, een hofje voor oude dames. In de wandeling „Rechobotje” genoemd. Het werd in de oorlogsdagen leeggehaald.... Ook het opschrift in de gevel is verdwenen.

Ik volg nu even met U de Amstel. Langs No. 93. Het voormalige centrum van Zionistische fondsen-activiteit. Waar in de oorlogsjaren het niet geringe culturele leven der Amsterdamsche Joden werd geleid.

Tot de

Nieuwe Prinsengracht.

De hoek om, aan de oneven kant dus, woonde tot 1926 op No. 47 de vermaarde soufer Leizer Asscher.

En aan de overkant?

Het oude seminarium, hangt er in het rijp der bomen langs het brakke water. Aan de hoek der onbekende gracht: Dr. Isaac de Jongh. Dicht bij de Weesperstraat: „Sjloume” Salomons, die ons Nederlands leerde, geschiedenis, aardrijkskunde, maar bovenal de voorbeeldige levensstijl van een brave Jood. Met driftige pas dribbelend langs de straten van het Ghetto. Een blozend rond gezich onder onafscheidelijke ronde, hoge hoed.

Op No. 28:

Dr Jakob Neubauer

Wat al herinneringen. Eerste dag van Sjawoeoth. Tegen de ochtend hebben zijn leerlingen het gastvrij huis verlaten. Iets blijvends dreunt door van een sfeer, waarin Halacha en Agada tevergeefs om de voorrang stredden.

5 Nisan 1945 — enige weken voor de bevrijding — vergleed hij in de eeuwigheid. Als een melaatse op de mestvaalt. Uitgeleerd en weggeranseld door de capo's van Bergen-Belsen.

„Was dit de Thora — en dit haar loon?”

„Nog eenmaal dit verwijt en Ik zal de wereld vernietigen”.

Tegenover het onbegrijpelijke leed van het Joodse Volk, stelt zich de Godheid, die het begrip wegduwt uit een baaiert, wier diepste wezen, onaanvaardbaar naar de ratio, eenmaal haar openbaring zal moeten vinden in de verlossing der wereld en die van het Volk, Zijn eerstgeborene Israël.

Terug in de Weesperstraat. Even nog een blik op het kleine

„Prinsengrachie”

bij de Manegestraat.

Mendes da Costa, Joodse vrouwtjes

Daar woonden een twintigtal jaren geleden de dames Mendes da Costa. Vier in getal. Van een respectabele ouderdom.

Een gang met klinkers leidde naar een „alterwetsje” keuken met koperen pomp. Aan alle zijden gaven deuren toegang tot kamers, met die merkwaardige Portugees-Joodse atmosfeer, die in deze Weesperstraat sterk domineerde. Terwijl de latere Joden Breestraat meer Asjkenazisch aandeed.

Ernaast woonde een andere familie van dezelfde naam. De Vader, Moos Mendes, oefende het beroep van Matseiwe-maker uit. De zoon

J. Mendes da Costa.

zocht in hetzelfde steen een andere toekomst. Het was de latere beeldhouwer, die eens de schepper zou worden van Christiaan de Wet — midden in het Otterlose zand. Doch die nimmer te kort schoot in liefde voor de buurt waar hij ter wereld kwam en de arme mensjes die hij er leerde kennen.

Dan weer verder. Langs Weesperstraat no. 120. Een oude gevelsteen, met het opschrift „*Nooyt gedacht*”. Inderdaad: nooit gedacht.

Even een blik in de totaal verminkte Lepelstraat. Een heel apart stukje Ghetto. Had niet ieder straatje, iedere steeg, iedere hoek, zijn eigen nesjomme?

Volle avond als wij het

Weesperplein

bereiken. Aan de rechterhand de Diamantbeurs. Op 12 December 1910 werd de eerste steen gelegd door Burgemeester Jhr. Mr. Dr. A. Roëll. 18 September 1911 werd zij ingewijd. Door een fraaie marmeren hal, langs een monumentale trap, naar de grote zaal. Met haar hoge vensters. In overvloed glijdt er het Noorderlicht naar binnen, waarbij de diamant het best kan worden gezien.

Hier vond in 1942 de sensationele inval der Duitsers plaats, die tevergeefs zochten naar ongeregistreerde edelstenen.

Hier werd eens de industrie gestimuleerd, die Amsterdam stempelde tot een wereldmarkt voor diamant. Een industrie, die met haar Joodse beoefenaren, nagenoeg geheel is verdwenen.

Aan de overkant het voormalige gebouw der

Joodse Invalide

In Januari 1911 in het leven geroepen, op initiatief van Dr. de Hond, ontwikkelde deze vereniging zich, dank zij de fenomenale activiteit van wijlen Isaac Gans tot een ongekende hoogte. Waarvan dit schone gebouw de laatste tragische getuige kan worden genoemd. Getuige, naar het uiterlijk. Want de bestemming van dit ziekenhuis der Gemeente Amsterdam laat ons slechts de pijn om wat eens bloeide en thans onherroepelijk is verdwenen.

De Joodse Invalide

(foto Boris Kowadlo)

Aan de kant der Invalide stond in vroeger jaren een sjoeltje.⁵⁾ Het is 1894. De stakingen der diamantbewerkeren zullen leiden tot de stichting der A.N.D.B. Een kleine jongen van 15 jaar zoekt, aan de zijde van zijn vader, de kale banken. Op het almemor staat een diamantair — „een stakingsbreker”. De jongen draait zich resoluut om. De breuk der generaties is voltooid.

Tezelfdertijd komt onder de koepel van het Weesperpoortstation de trein uit Utrecht binnen. A. C. Wertheim — moe van de debatten over de Staatsspoorwegen — stapte uit. Het prototype van den liberalen ideoloog. „Wees een Jood in Uw synagoge; een mens in de maatschappij.”

⁵⁾ Van „Ahawas Achiem”; later verplaatst naar de Mauritsstraat.

Wel weinig zullen de groot-industrieel en de jonge socialist, die elkaar op de hoek van het plein ontmoetten, zich ervan bewust zijn geweest, dat tussen hun beider geestelijke gedragslijn de eens zo beroemde Amsterdamse Gemeente reeds tegen het eind der vorige eeuw vernietigd werd.

Het ontbindingsproces der Emancipatie naderde in onze eeuw haar volmaking. Het Amsterdamse Jodendom was geestelijk reeds in staat van ondergang, alvorens de werkelijke catastrofhe genaderd was.

De oorlogsjaren hebben dit proces hoogstens verhaast. En zij verleenden aan de finale bovendien die wrede bijmaak, die ons bewust wordt na al onze wandelingen door de verdwenen Jodenhoek.

Avond over Amsterdam. Lichte wolken in de prille lente. Afscheid van het Ghetto.

In de maanden October en November van het jaar 1944 heb ik in Belsen op verzoek van enige vrienden een serie lezingen gehouden over de Jodenhoek. In Barak 17. Die der diamantbewerkers.

Zeven malen heb ik daar het woord gevoerd. Wandelende door een nog vreemder, nog verlatener Amsterdam, dat wreed-betoverend te voorschijn trad boven het droeve zwart der uitgeteerde geesten. Ook toen begonnen wij bij de Montelbaan, ook toen eindigden wij op dit plein.

Nog zie ik de stampvolle barak. Onwezenlijk lange rijen. Resten van een Joodse groep, ons meer dan welke ter wereld lief.

Op die avonden wist ik niet, dat wij het heimwee cultiveerden naar een wereld, zo verpletterend arm — zo vernietigend leeg — zo hopeloos ontwricht.

Vanavond ben ik me dat al te zeer bewust. Wekenlang gingen wij door historie. Op paden te zwaar van liefde en verdriet om rechtop te blijven. Struikelend en strompelend door het Joodse wonder van Amsterdam — temidden van ruïnes en stenen muren.

Zoekend naar de horizon van ons verlangen....

Welk verlangen?

Zo alles, wat wij zagen, een zin heeft gehad dan is het toch wel deze: Dat al de Joodse geslachten vergeefs hebben geleefd, indien wij niet het spoor zouden hervinden, dat zij in vreugde en leed nimmer vergaten.

Wel zal ons het volgen daarvan moeilijk zijn. Want wij zullen dit Amsterdam, nooit, nooit kunnen vergeten. Maar mogen onze kinderen, die dit Ghetto nimmer hebben gekend, groot worden in een wereld, waarin een ruige Joodse jongen met handen in zijn zakken zal fluiten, als de Meimaand komt in het land.

Avond en herfst bepaalden onze stemmingen in het oude Mokum. Ochend en lente mogen het symbool zijn van een nieuwe jeugd in een nieuw land, een nieuwe tijd.

Aan U Joodse Ouders van Amsterdam, die met mij de straten van dit Ghetto zo intens hebt liefgehad, draag ik dit boekje op. In de zekere verwachting, dat onze kinderen zullen spelen in de vrije steden van Juda en de vreugdevolle straten van Jeruzalem.

Rosj Hasjana — Pesach 5708.

Verklarende lijst van vreemde woorden

- Agada* — poetische en verhalende inhoud der Rabbijnse litteratuur (zie: Halacha)
- Akedath Jitschak* — offerande — eig. „het binden” — van Izak
- Almemor* — podium in Hoogduitse Synagoge (zie: Theba)
- Aron Hakodesj* — arke voor wetsrollen in Hoogduitse Synagoge (zie: Hechal)
- Asara betweth* — vastendag van 10 Tweth (10e Joodse maand)
- Asjkenaziem* — Hoogduitse Joden
- Ba'al Tesjoewa* — „bekeerling”
- Ba'al T'fila* — Voorlezer, die in het gebed opgaat
- Bar Mitswah* — kerkelijke meerderjarigheid van jongens, op 13-jarige leeftijd
- Baroech Sjeamar* — deel van ochtendgebed
- Beis ha Midrosj* — leerhuis
- Bensjen (gebensjt)* zegenen, speciaal na de maaltijd
- Beth ha Kneseth* — synagoge
- Beth ha Mikdasj* — tempel
- Binjan Ariel* — populair werk van R. Saul Löwenstam
- Brie* — Sap
- Chagam* — opperrabbijn
- Chagmei beis ha Midrosj* — geleerden van het leerhuis
- Chassene* — bruiloft
- Chassidisme* — mystieke stroming in Oost-Europa
- Chassiediem* — aanhangers van het Chassidisme
- Chatseer* — hofje
- Chewre (Hebra)* — vereniging
- Chinoeg* — inwijding
- Chometsbatteldag* — dag vóór het Pesachfeest, waarop het gezuurde (Chomets) vernietigd (battelen) werd.
- Choppe* — kerkelijke huwelijksinze-ning
- Chosen (Chatan)* — bruidegom
- Cohen (Cohaniem)* — priesters
- Darsjan (Darsjoniem)* — predikant
- Dawnen (hij dawwent)* — prevelen; bidden
- Droosje* — preek
- Eits Chajem* — erefunctie van kinderen ter synagoge
- Eitses* — adviezen
- Esnoga* — Port. Synagoge (Snoge)
- Gabay (Gabbie)* — thesaurier, meer algemeen: leiding gevende persoon bij de eredienst
- Galoeth (Goloes, Goles)* — diaspora
- Garouses* — mengsel van vruchten en specerijen behorende tot de symboliek der Sederavond
- Gazzan (Gazzen)* — voorzanger
- Gelile* — oprollen der wet (erefunctie)
- Ghetto* — afgesloten Jodenwijk
- Gijn* — humor
- Hagbe* — het omhoog heffen der wetsrol (erefunctie)
- Halacha* — norm der wetspraktijk (zie: Agada)
- Hanhagoth* — Reglementen
- Hechal* — heilige arke voor wetsrollen in de Snoge (zie Aron)
- Jamieim Noraiem* — Hoge feestdagen (Nieuwjaar; Verzoendag)
- Jesjiba* — academie
- Jidden (posjete)* — (eenvoudige) Joden
- Jom Kippoer (Jom Kipper)* — Grote Verzoendag
- Kaalstub* — zetel (stube) van het bestuur der gemeente (Kaal)
- Kabroniem* — begravers (erefunctie)
- Kahal Kadosj* — heilige gemeente
- Kalle* — bruid
- Kasjtengen* — (gepofte) kastanjes
- Kehilla (Kille, Kahal, Kaal)* — gemeente

Kerouwiem-mool — maaltijd voor verwanten, daags na de bruiloft
Klaus — studeervertrek van Oost-Joodse Rabbijn
Kol Nidre — vooravond Grote Verzoendag
Ksousamangelen — pinda's
Lattie — bitterkruid op Sederavond
Ledowied Boroeg — begin psalm 144, gezongen bij uitgang Sjabbath
Lekiddoesj hasjeem — tot heiliging van Godsnaam
Lewaje — begrafenis

Machzor — gebedenboek voor feestdagen
Marrañen — scheldwoord („zwijnen”) voor Krypto-Joden
Masjieach (Messias) — gezalfde
Matone — fooi
Mazzal Dogiem — „geluk van vissen”, naam van vissersgilde
Metaheir-huis — reinigingshuis voor doden
Mezomme — geld
Middes — eigenschappen
Mikwe — ritueel bad
Minhag — gebruik
Minjan — getal (minimum van 10 personen, voor een godsdienstoefening vereist)
Misjpoge — familie
Motsae Sjabbath — uitgang van de Sjabbath

„Nacht” — einde van de Sjabbath
Nebbisj — kassian
Ner Tamid — eeuwig licht (symbool bij herdenking Joden)
Nesjomme — Ziel
Newei Jesjang — oudeliedengesticht (achter N.I. Ziekenhuis)
Ngasjieres (Jiddisje) — Joodse rijkdom, spottende uitdrukking voor gering vermogen

Ollef Beis — a. b. c. (beginletters van Hebr. Alphabet)
Omed — lezenaar voor de voorlezer
Oneg Sjabbath — vreugde der Sjabbath; bijeenkomsten daaraan gewijd
Oren — bidden (orare)
Oulem-habbe-nik — iemand, die zich slechts op de toekomstige wereld (oulem-habbe) richt

Parnas (Parnes) — synagogaal regent (verzorger)
Peroe oerewoe — Vermeerdert U en weest vruchtbaar (Genesis I, 28)
Pesach — Paasfeest
Poeriem — Lotenfeest, Hamanfeest
Posje — ongelovige, afvallige

Raw — Opperrabbijn
Rebbe — populaire titel van inofficiële geestelijke
Reetisch sjjne — mooie ramanas
Resj Metiwtha — hoofd der leerschool (i.e. het Beis ha Midrosj)

Sargenes — lijkkleed (ook als bidkleed gebruikelijk)
Schnorrer — bedelaar
Sederavonden — eerste twee avonden van het Pesachfeest
Sefardiem — Portugeese Joden
Sefardieth — Sefardiesche uitspraak van het Hebreeuws
Simchath Thora — Vreugde der wet
Sjabbath Nachamoe — waarop Jesaja 40 (troostprofetie) wordt gelezen
Sjacharieth-gebed — ochtendgebed
Sjammes (Sjamosiem) — bediende
Sjawoeoth (Sjowoengous) — Wekenfeest
Sjegejoone bieten — nieuwe bieten, waarover de lofzegging „Sjegejoone” moest worden gezegd
Sjier hamangalous — „Trappenlied”, zonder nadere aanduiding: psalm 126, die na de maaltijd op Sjabbath en feestdagen gezongen wordt
Sjochet — ritueel slachter
Sjoel — synagoge (Schule)
Sjoewe — antwoord
Sjoumer — controleur
Snoge — zie Esnoga
Snogeiro — bezoeker der Esnoga
Soufer — wet-schrijver
Stibber — stuiver

Tachrichin — lijkklederen
Theba — podium in de Esnoga (zie Almemor)
Tisjebov — 9 Ab, vastendag verwoesting Jeruzalem
Tsores — leed
Thora (Touroh) — leer
 — *Dewar* — woord uit de leer
 — *Sefer* — wetsrol

Zooger erwten — dikke erwten

Vertaling citaten protocol-boeken

pag. 46

„Men heeft een orkest naast het Al. memor geplaatst, waar de muzikanten zijn opgesteld met hun muziek. Daaronder bevindt zich een „onbesnedene” met contrabas, verder uitsluitend belangeloos: Joden en zelfs één Portugees.

„Om 1 uur reeds zijn de gewone men-

sen één voor één naar de nieuwe Synagoge gegaan. De officiële genodigden daarentegen verzamelden zich in de Grote Sjoel, die geheel verlicht was”.

pag. 85.

„Wij ondergetekenden, parnassijs en hoofden van sociale zorg, hebben op instigatie van de zeergeleerde Opperrabbin goed gevonden een leerhuis in onze gemeente te stichten”.

Beknopt Alfabetisch Register

Aaronstoren (Montelbaanstoren)	8	Collem, A. van (over Breestraat)	97
Aboab, Isaac (propagandist bouw Esno- ga)	57	Content, R. Jokef	87
Adath Jeschurun (Neie Kille) (eerste gebouw)	79	Costa, Isaac da	41
(naar Rapenburger- straat)	80	Costa, Uriel da (woning van)	22
(leidende figuren)	81	Curiel, Mozes (alias Hieronymus Nunes da Costa)	42
Arjeih Leib (woning)	45	Davids, Louis	141
(initiatief Beis ha Midrosj)	85	Delaville, R. Awrohom	48
Aronson, Jisroeil	145	Diamantbeurs	150
Asscher, Leizer (Soufer)	148	Diamantbewerkersbond (A.N.D.B.)	134
Auwerbach, R. Abraham (Schenker arke Grote Synagoge)	54	Diligentia	138
Beis ha Midrosj (eerste gebouw)	55	Duarte, Francisca (lid Muiderkring)	64
(sedert 1885)	85	Duikelaar, Sjloume (poeriem-zanger)	119
Beis Jisroeil	133	Dünner, Dr. J. H.	75
Belmonte, hof van Baron	37—39	Ets Haim (Portug.)	65
Bernardt, Sara	73	Ets Haim (Asjkenazisch) zie Beis ha Midrosj	
Blanus (tent van)	11	Fedderstichting	144
„Bloedvlekken” (huis met de)	38—39	Frank, Akiba (Darsjan)	35
Bosboom, Johannes (schildert Esnoga)	67	Gans. I. (directeur J.I.)	150
Bosboom—Toussaint (roman Port. Jo- den)	67	Gewelstenen	
Bouman, Elias (metselwerk Grote Syna- goge)	53	Josue	36
(architect Esnoga)	59	Lange Houtstraat (No. 55 No. 65)	31
Bueno, Ephraim (geschilderd door Rem- brandt)	108	N. Heerengracht (No.173)	89
Bussenschut (hofje)	83	’t Opregte Tappeythujs	26
Bussum, Sani van (over Breestraat)	103	Rapenburgerstr. (No. 183)	73
Cardoso, Stephan (makelaar, koopt huis Antwerpen)	24	St. Antoniesbreestraat (No. 23)	12
Casino	37	Waterlooplein (No. 13)	19—20
Castro de (apotheek)	95	Zwanenburgwal (No. 38)	35
Castro, D. H. de (verzamelaar)	93	Gouw, Jan ter (leraar Seminarium)	72
Chagam Tswi	35	Graanboom, R. Isaac	79
Chaves, Mozes de	90	Gregoire, Abbé (bezoekt Adath Jeschu- rum)	80
Choppes (Nieuwe Sjoel)	48	Hachnosas Ourechiem	143
Choone Joofe	92	Halberstadt, R. Beer	
Cohen, Benjamin	92	(particuliere school)	73

Herzl (op bezoek in Amsterdam)	101	Pekidim en Amarcalim	77
Herscheping	26	Pelikaan-symbool	24, 96
Heyermans, Herman (Sabbath)	126—27	Pereira, Abraham en Isaac	20
Heymann, Isaac (Geneser Gazzan)	143, 147	Pigol	96
Hollander, David (schenkt gebouw Seminarium)	75	Pinto, Daniël (buurman van Rembrandt)	105
Hond, Dr. Meijer de	31	(hof van de E. Heer)	12/13
— Droosje	48	Plancius	136
Jessurun, Rohiel (Paulo da Pina)	68	Polak, Gabriel	72
Jitta, Sem (woning N. Keizersgr. 58)	144	Polak, Henri	134 passim
Jonkerstraat	9	Poolse gemeente	50
Joodse Invalide	150	Prins, Awrohom	101
Joodse Raad (Hoofdgebouw)	144	Proops, Jos. (boekdrukker)	12
Kaapse Tijd	132	Querido, Israël (over Breestraat)	101
Kleerekoper, Jesaja („Sjaje”) 7, 27,	143	Rechobotje (Fernandes Nunes-huis)	148
Kokadorus	99	Reisjes Chogmoh (grootchap)	55
Koningskroon	138	Rembrandt (buren)	105
Lehren, Hirschel - Meijer - Akiba	77	(huis)	108—110
Lemon, H. de H. (spreekt Napoleon toe)	55	Roo' Leeuw (poortje)	127
Levi, Uri ha	8, 9	Sabbattai Tsewie (pseudo-messias)	21, 25, 105
Löwenstam, R. Saul (woning)	45	Sarlouis, L. H. (Opperrabbijn)	136
(oproep Seminarium)	75	Schapedief, Japie	124/125
Luzzatto M. H.	91	Schouwburg	139
Luzzatto S. D.	72	Seminarium	75
(op bezoek in Amsterdam)	72	Sjaletpotten	118
Maanvieren	54	Sjoelgas (Nieuwe Amstelstraat)	55
Maarsen, Wollie	141	Sluis (de)	19
Marken	119	Sohlberg, R. Mordge	35
Markepleintje	72	Spinoza (geboortehuis)	26
Markt (in de Jodenhoek)	113	Spitz (bewoont Rembrandt-huis)	110
Marx, Karl	77	Stalpaert, Daniël	53
(op bezoek in Amsterdam)	22	(architect Grote Synagoge)	53
Mazzal Dogiem (vissergilde)	43	Synagogen <i>Portugese</i> (chronologisch)	
Meijer, Jonas Daniël	20, 25, 108	Eerste van Beth Jahacob	23
Menasseh ben Israel	150	(ten huize van Tirado)	23/24
Mendes da Costa, J. (beeldhouwer)	30	Gebouw Antwerpen	26
Metaheirhuis (Waterlooplein)	145	Neweh Sjalom	24
Metaheirhuis (N. Kerkstraat)	54	Beth Jisraeel	25
Mikwe	69	Talmud Tora (na 1639)	
Montezinos, David	32	Esnoga (sinds 1675)	
Muiderberg (lijkenschenis aldaar)	115		
Multatuli (over Jodenboek)	148	<i>Hoogduitse</i> (chronologisch)	
Neubauer Dr. Jakob	10	Eerste Synagoge	36
Newei Jesjang (Oude Liedengesticht)	25	Stroommarkt-synagoge	50
Nieuwmarkt	36	Grote Synagoge	55
Ogier, Charles (bezoekt oude Esnoga)	94	Obbene Sjoel	55
Okus Bokus	36	Drittsjoel	32
Onderwijzer A. S. (opperrabbijn)	36	Lange Houtstraat	45
Ouderkerk (Port. begraafplaats)	15	Nieuwe	118
Ooyevaar		Uilenburgerstraat	78
		Rapenburgerstr. (Neie Kille)	
		<i>Chewresjoelen</i> (alphabetisch)	
		Bedek ha Bajis	141

Halichoth Olam Hagadasja	35	Vissteeg	19/21
Houlegei derech tomiem	88	Vita Israel, E	95
Keren Re' em	78	Vleeshal	145
Matrozen-sjoeltje ¹⁾	147	Vries, Hugo de	133
Mewaksjei Jousjer (Rondeel)	15	Vries, Louis de	145
Neir Mitswo wetouro aur	147		
Reisjies Touw	31	Wagenaar, L. (rector)	75
Rino oe Tefillo ¹⁾	30	Wagengas	95
Russensjoel	145	Water- en vuurnering	34
Sjangarei Tsion	124	Waterlooplein-markt	27
Tif'eres Jisroeil	110 en 140	Wertheimplantsoen	131
Tartas, David (drukker der Gazeta)	35	Witte, Emanuel de (schildert Esnoga)	67
Templo, Jacob Juda Leon	59	Wijnkooop, J. D.	138
Tip-top	101	Ziekenhuis	
Tirado, Jacob	23	Ned. Israël.	143
Toëleth	76/77	Port. Israël. vroeger	88
Trenshuis	10	thans	136

¹⁾ Rino oe Tefillo = Matrozensjoeltje.

INHOUD

Ter Verantwoording	6
Tussen Montelbaan en Zuidertoren	7
Waterlooplein	19
Vlooienburg	29
Meijerplein	41
Den Tempel der Jooden tot Amsterdam	57
De Vinkenbuurt	71
Langs de Joden Heerengracht	83
Jodenbreestraat	95
Uilenburg en Marken	113
De Plantage	131
Weesperstraat	143
Verklarende lijst van vreemde woorden	154
Beknopt alphabetisch register	157

*Het Waterlooplein gezien door de verwoeste huizen langs de
Zwanenburgwal* (foto Boris Kowadlo)